

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Юрій КОТЛЯР

СЕЛЯНСЬКЕ ПОВСТАНСТВО НА МИКОЛАЇВЩИНІ (1918–1921 рр.)

Монографія

Миколаїв – 2021

Ministry of Education and Science of Ukraine
Petro Mohyla Black Sea National University

Yuriy KOTLYAR

**PEASANT REBELLION
IN THE MYKOLAIV REGION
(1918–1921)**

Monograph

Mykolaiv – 2021

Рекомендовано до друку вченою радою Чорноморського національного університету імені Петра Могили (протокол № 8 від 9 вересня 2021 р.).

Рецензенти:

Бачинська О. А., доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри історії України Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова;

Дегтярьов С. І., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Сумського державного університету;

Каганов Ю. О., доктор історичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи Запорізького національного університету.

К 73

Котляр Ю. Селянське повстанство на Миколаївщині (1918–1921 рр.) : монографія / Ю. Котляр. – Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2021. – 124 с. (Історична бібліотека МДГУ)

ISBN 978-966-336-426-1

У монографії, що входить до серії книг «Історична бібліотека МДГУ», на основі архівних документів досліджується селянський повстанський рух на Миколаївщині у 1918–1921 рр. Проаналізовано антигетьманські, антибільшовицькі, антиденікінські та антикомуністичні виступи; показано селянські формування державного типу (Врадіївська Хліборобська республіка, Висунська та Баштанська республіки); виділено діяльність отаманів Лихо і Ю. Тютюнника на території Миколаївщини.

Для науковців, викладачів, краєзнавців, студентів, усіх, хто цікавиться історією рідного краю.

On the basis of archival documents, the monograph that is included to the series of books «Historical Library of MSHU» examines the peasant insurgent movement in the Mykolaiv region in 1918–1921. Anti-Hetman, anti-Bolshevik, anti-Denikin and anti-Communist uprisings are analyzed; peasant formations of the state type are studied (the Husbandry Republic of Vradiivka, the People's Republic of Vysunsk and the Bashtanka Republic); activities of atamans Lykho and Yu. Tiutunnyk on the territory of the Mykolaiv region is highlighted.

The monograph is written for scientists, teachers, local historians, students and anyone interested in the history of the native land.

УДК 94(477.73) «1918/1921»

© Ю. В. Котляр, 2021

© ЧНУ ім. Петра Могили, 2021

ISBN 978-966-336-426-1

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	6
Розділ 1. ПЕРІОДИЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр. НА МИКОЛАЇВЩИНІ	12
Розділ 2. НАПРЯМИ СЕЛЯНСЬКИХ ПОВСТАНЬ У 1918–1921 рр.	27
2.1. Антигетьманські повстання	29
2.2. Антибільшовицький повстанський рух	38
2.3. Антиденікінський повстансько-партизанський рух	43
2.4. Антикомуністичні виступи	46
Розділ 3. СЕЛЯНСЬКІ РЕСПУБЛІКИ МИКОЛАЇВЩИНИ	58
3.1. Врадіївська Хліборобська республіка	59
3.2. Висунська та Баштанська республіки	61
Розділ 4. ДІЯЛЬНІСТЬ ОТАМАНІВ НА ТЕРИТОРІЇ МИКОЛАЇВЩИНИ	67
4.1. Отамани Лихо в історії українського повстанства	68
4.2. Отаман Ю. Тютюнник і Миколаївщина.....	92
ВИСНОВКИ	110
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	112

CONTENTS

FOREWORD.....	6
Section 1. PERIODIZATION OF THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1921 IN THE MYKOLAIV REGION.....	12
Section 2. DIRECTIONS OF PEASANT UPRISINGS IN 1918–1921	27
2.1. Anti-Hetman uprisings.....	29
2.2. Anti-Bolshevik insurgent movement	38
2.3. Anti-Denikin insurgent-guerrilla movement.....	43
2.4. Anti-Communist uprisings.....	46
Section 3. PEASANT REPUBLICS OF THE MYKOLAIV REGION	58
3.1. Husbandry Republic of Vradiivka	59
3.2. Vysunsk and Bashtanka Republics	61
Section 4. ACTIVITIES OF ATAMANS ON THE TERRITORY OF THE MYKOLAIV REGION.....	67
4.1. Atamans Lykho in the history of the Ukrainian rebellion.....	68
4.2. Ataman Yu. Tiutiunnyk and the Mykolaiv region	92
CONCLUSIONS	110
LIST OF USED SOURCES AND LITERATURE	112

ПЕРЕДМОВА

Селянське питання в Україні належить до категорії «вічних» і актуальних для будь-якого часу. М. Грушевський вважав селянство рушійною силою, яка може реалізувати «народний ідеал справедливості». У своїй роботі «Підстави Великої України» він писав: «Протягом цілого (19) століття українство і селянство стало ніби синонімами. З того часу, як усі інші верстви зрадили свою національність, від нього черпався весь матеріал для національного будівництва, і на нього поклато воно свої надії: Україна зможе встати тільки тоді, коли встане сей скинений у безодню півми й несвідомості титан, сей позбавлений зору і сили, обстрижений з своєї політичної й національної свідомості Самсон. Треба було тільки подати йому сю чудотворну воду свідомості – тільки ж усе ходу не було, бо стеріг його пильно стоголовий цербер старого режиму»¹.

На нашу думку, повстанство і отаманщина, як історичні явища, можуть слугувати ілюстрацією до основних положень історіософії М. Грушевського: пріоритету народних мас, «національної самооборони» та виростання політично-державного устрою на народному ґрунті. На останньому етапі визвольних змагань імпульс державотворення виразно йшов «знизу».

Селянське повстанство становило собою дополітичне явище і не визначалося якоюсь певною ідеологією, хоча й зазнавало різних політико-ідеологічних впливів. Герой-лідер, оточуючі його легенди, його «особиста привабливість» могли значною мірою замінити ідеологію й організацію як об'єднуючі фактори. Усе це позначилося на загальному характері селянських загонів як бойової сили². Найбільш точно «ідеологію» селянських повстань визначив Е. Вольф: «Селянський анархізм і апокаліптичне бачення світу разом забезпечують ідеологічний заряд для селянських повстань»³. Х. Раковський писав, що отаманщина – явище стихійне, визначених політичних цілей вона собі не ставить, хоча й за своїми тенденціями є контрреволюційною. Вона позбавлена

¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. К. : Наукова думка, 1994. Т. 1. До початку XI віка. С. LXVII–LXVIII.

² Михайлюк О. В. Селянське повстанство і «соціальний бандитизм» (1917 – початок 1920-х рр.). *Гілея: науковий вісник* : зб. наук. пр. К. : ВІР УАН, 2011. Вип. 44. С. 91.

³ Вольф Э. Крестьянские восстания. *Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире*. М. : Прогресс-Академия, 1992. С. 303.

організованості, загального політичного плану дій. Вона не підкоряється й не бажає ніякої державної влади⁴.

Селянські повстання були постійним, свого роду «побутовим явищем», загальним фоном епохи. Вони охопили майже всю територію України у вигляді як окремих виступів і зіткнень із владою, які не відрізнялися організованістю і розмахом і були орієнтовані на короткочасність, так і у вигляді досить широких і організованих рухів, як то григор'ївщина чи махновщина⁵.

Одним із найкритичніших періодів у випробовуванні українського селянства стали хронологічні межі першої третини ХХ ст. Безкінечні війни, революції, стихійні лиха, більшовицькі заходи зі знищення селянина власника («військовий комунізм», голодомори, колективізація). В цей період селянський суспільний ідеал будувався на таких важливих складових частинах, як земля, особиста воля, праця і прагнення до взаємодопомоги. Проте жодна із існуючих на той час влад не забезпечувала реалізацію такого ідеалу. Селяни спочатку вітали кожну нову владу, яка обіцяла розв'язати земельне питання відповідно до їх інтересів, а пізніше розчаровувалися в ній у результаті нереалізованих обіцянок, а в кінці повставали проти неї, якщо дозволяла військово-політична ситуація (або принаймні байдуже спостерігали її падіння). А далі весь цикл повторювався знову⁶.

В Українську революцію 1917–1921 рр. селянство ввійшло зі значним досвідом поведінки активного суб'єкта історії. У такий спосіб суб'єктний аспект аграрного питання став одним із пріоритетних передумов подій 1917–1921 рр. в Україні. Недарма практично всі політичні сили та режими, що боролися за владу в роки революції (за винятком більшовиків), вважали селянство базовою верствою пропонувананих ними моделей державності⁷. С. Корновенко виділяє події

⁴ Раковский Х. Г. Борьба с атаманиной. *Коммунист. Орган Центрального комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины*. 1920. № 2. 10 июня. С. 9.

⁵ Михайлюк О. В. Селянське повстанство і «соціальний бандитизм» (1917 – початок 1920-х рр.). С. 96.

⁶ Грицак Я. Українська революція, 1914–1923 рр.: нові інтерпретації. *Матеріали засідань. Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні*. Львів, 1999. Вип. 2. С. 131.

⁷ Корновенко С. В. Суб'єктний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917–1921 рр. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 94.

1902–1933 рр. в Україні як селянську революцію, в якій особливої уваги заслуговує другий період: 1917–1921 рр.⁸

У процесі формування концепції Української революції як самостійного історичного явища стало зрозуміло, що селянський повстанський рух був однією з найважливіших її особливостей, наскрізним мотивом, який пронизував її від початку до кінця⁹. За твердженням А. Граціозі, «... тут [в Україні] розгорнувся перший селянський національно- та соціально-визвольний рух у столітті»¹⁰. На жаль, цей рух не дійшов до логічного завершення – повноцінного створення національної держави.

Дослідження історії селянського повстанського руху є одним із важливих завдань української історіографії. В. Верстюк¹¹, В. Волковинський¹², В. Савченко¹³ розглядають анархістський рух і махновщину. П. Захарченко¹⁴ досліджує селянські повстання доби Гетьманату. Унікальне явище в історії селянського повстанства – діяльність формувань державного типу – вивчають М. Ковальчук¹⁵, С. Корновенко¹⁶, Г. Корольов¹⁷ та Ю. Митрофаненко¹⁸.

Серед миколаївських дослідників, які вивчають повстанський рух у контексті Української революції, слід виділити здобуток В. Шкварця,

⁸ Корновенко С. В. Селянська революція в Україні початку ХХ ст.: хронологія і внутрішня періодизація. *Український селянин*. 2017. Вип. 17. С. 48.

⁹ Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років / під заг. ред. В. Лободаєва. Х. : Клуб сімейного дозвілля, 2017. С. 7–8.

¹⁰ Граціозі А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933. М. : РОССПЭН, 2001. С. 21.

¹¹ Верстюк В. Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). К. : Наукова думка, 1992. 368 с.

¹² Волковинський В. М. Батько Махно. К. : Перліт продакшн, ЛТД, 1992. 256 с.

¹³ Савченко В. А. Махно. Харків : Фоліо, 2005. 416 с.

¹⁴ Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. К. : ЗАТ «Ніглава», 1997. 188 с.

¹⁵ Ковальчук М. Без переможців: Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. – лютий 1920 р.). К. : Стилюс, 2012. 352 с.

¹⁶ Корновенко С. В. Селянські республіки початку ХХ століття як вияв селянської революційності в Україні. *Український селянин*. 2017. Вип. 18. С. 25–36.

¹⁷ Корольов Г. О. Баштанська республіка: селянська модель влади. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 р.* 2008. Вип. 3. С. 172–176.

¹⁸ Митрофаненко Ю. С. Феномен «множинної суверенності» революційної доби 1917–1920 рр. у контексті процесів національного державотворення. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2014. Вип. 12. С. 113–123.

який почав вивчати перебіг революційних подій на Миколаївщині ще в середині 90-х рр. ХХ ст., а у 2007 р. видав навчальний посібник «Українська національно-демократична революція і боротьба за незалежність Миколаївщини: 1917–1921 рр.»¹⁹. Праці В. Пархоменка висвітлюють створення українських збройних формувань на Півдні України, у т. ч. в Миколаєві, за часів Центральної Ради та Гетьманату²⁰.

Так, Л. Левченко на підставі вивчення маловідомих архівних документів висвітлено історію Миколаєва за доби Української Центральної Ради, діяльність Миколаївської Ради об'єднаних українських організацій²¹. Важливими з точки зору відновлення правди про революційні події на селі стали праці Ю. Котляра, який досліджує повстанський рух на Миколаївщині в його класифікації та окремих проявах, зокрема історію Врадівської, Висунської та Баштанської республік²². Професор Торонтського університету С. Величенко вказує, що «праці Котляра є прикладом регіональної історії "знизу", що нагадує нам про потребу переосмислити взаємини між національними лідерами і населенням та про місце "сільських республік" в українській культурі»²³. Спільна

¹⁹ Шкварець В. П. Українська національно-демократична революція і боротьба за незалежність на Миколаївщині 1917–1921 рр. : навч. посіб. Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. 120 с.

²⁰ Пархоменко В. А. Українські національні формування на Миколаївщині у 1917–1918 рр. *Наукові праці. Нац. ун-т «Києво-Могилянська Академія. Миколаївська філія»*. Миколаїв, 1998. Т. 1. С. 44–48; Пархоменко В. А. Військові формування Центральної Ради та Гетьманату у Миколаєві (1917–1918 рр.). *Воєнна історія*. 2004. № 1–3. С. 18–27.

²¹ Левченко Л. Л. Миколаїв за доби Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918). *Наукові праці. Серія: Історія : наук.-метод. журнал*. Вип. 280. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. С. 88–107; Левченко Л. Л. Миколаївська Рада об'єднаних українських організацій в 1917–1919 роках. *Наукові праці. Серія: Історія : наук.-метод. журнал*. Вип. 321. Т. 309. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2019. Т. 292. С. 56–73.

²² Котляр Ю. В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917–1925). Миколаїв – Одеса : ТОВ ВіД, 2003. 196 с.; Котляр Ю. В. Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1931). Київ – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. Історична бібліотека МДГУ. Кн. 1. 156 с.; Котляр Ю. В. Висунська і Баштанська республіки (до 90-ї річниці проголошення). Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. Історична бібліотека ЧДУ. Кн. 3. 92 с.; Котляр Ю. В. Врадівська Хліборобська республіка. *Чорноморський літопис: Науковий журнал*. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. Вип. 5. С. 50–53; Котляр Ю. В. Селянські республіки Наддніпрянської України. *Історичний архів. Наукові студії : зб. наук. пр.* Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. Вип. 18. С. 64–69.

²³ Величенко С. Що нового чути про революції? Регіональна історіографія революцій 1917–1921 років в Україні. *Україна модерна*. 2006. Вип. 10. С. 192.

стаття Ю. Котляра і Л. Левченко «Регіональний зріз Української революції 1917–1921 рр.: Миколаївщина»²⁴ дала змогу зіставити події Української революції на всеукраїнському та регіональному рівнях, допомогла установити відмінності між датуванням подій у Києві та Миколаєві, надала можливість об'єднати та узагальнити вже виявлені історичні факти й визначити особливості революційних подій на Миколаївщині.

У 2017–2020 рр. в серії «Миколаївщина. 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років» колективом миколаївських авторів під керівництвом Л. Левченко було видано монографію «Миколаївщина (нарис історії революції 1917–1921 рр.)»²⁵ та збірники документів «Миколаївщина у вирі революційних подій: березень 1917 р. – квітень 1918 р.: Документи та матеріали»²⁶, «Миколаївщина у вирі революційних подій: травень 1918 р. – квітень 1919 р.: Документи та матеріали»²⁷, в яких розглядаються державотворчі процеси на Миколаївщині за доби Української революції.

Таким чином, проблема повстанського руху на регіональному рівні (Миколаївщина) активно вивчається в контексті подій Української революції 1917–1921 рр., проте до цього часу відсутня узагальнююча монографія, метою дослідження якої є власне селянське повстанство.

Фокусуючи увагу лише на території Миколаївської області, автор має змогу простежити події 1917–1921 рр., спираючись на місцеві реалії. Саме на цьому наголошував академік В. Смолій: «...сучасна вітчизняна історико-джерельна база дозволяє переносити центр наукових досліджень на регіональні, соціальні, етнонаціональні аспекти революційних подій, повсякденне життя і побут провінції, деградацію органів місцевої влади, розгул отаманщини...»²⁸.

²⁴ Котляр Ю., Левченко Л. Регіональний зріз Української революції 1917–1921 рр.: Миколаївщина. *Український історичний журнал*. К. : Ін-т історії України НАН України, 2019. № 5. С. 122–146.

²⁵ Миколаївщина: нариси історії революції 1917–1921 років / Л. Л. Левченко (кер. авт. кол.). Миколаїв : Іліон, 2017. 280 с.

²⁶ Миколаївщина у вирі революційних подій: березень 1917 р. – квітень 1918 р.: документи та матеріали / упоряд. Л. Л. Левченко. Миколаїв : Іліон, 2019. 744 с.

²⁷ Миколаївщина у вирі революційних подій: травень 1918 р. – квітень 1919 р.: документи та матеріали / упоряд. Л. Л. Левченко, В. В. Щукін. Миколаїв : Іліон, 2020. 704 с.

²⁸ Смолій Валерій Андрійович – академік НАН України, директор Інституту історії України НАН України. *Вісник НАН України*. 2018. № 1. С. 54.

Монографія має чітку структуру із чотирьох розділів. Перший присвячено періодизації Української революції 1917–1921 рр. на Миколаївщині. Другий характеризує напрями селянських повстань у 1918–1921 рр. У третьому приділена увага селянським республікам: Врадіївській, Висунській та Баштанській. Четвертий розділ показує діяльність отаманів Лиха і Ю. Тютюнника на території Миколаївщини. Праця також містить список джерел та літератури.

Розділ 1.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр. НА МИКОЛАЇВЩИНІ

Українська революція 1917–1921 рр. – одна з найважливіших подій історії України ХХ ст. і своєрідний ключ для розуміння сучасного. Тим більше, що ряд подій минулого століття є певним відображенням теперішнього. А уроки минулого ми повинні зрозуміти і уявити, щоб мати перспективи майбутнього.

У такому контексті принципове значення має дослідження періодизації революційних процесів, яка до цього часу викликає суперечки в науковому середовищі, особливо коли це стосується регіонального рівня.

Періодизація – це раціональний спосіб впорядкування масиву емпіричної та теоретичної інформації за часовою протяжністю з метою поглиблення пізнання й розуміння змінних станів об'єктів навколишнього світу. Періодизація відіграє особливо важливу роль в історії, де дослідники умовно поділяють різноманітну інформацію на відрізки (періоди, етапи, епохи, ери тощо), що мають ті або інші відмінні особливості. Періодизація створює необхідні умови для структуризації та систематизації історичного матеріалу, вивчення й осмислення змін природних і соціальних форм буття людини та людства, створення різних моделей і теорій, які їх пояснюють, а головне – дає шкалу їх виміру. Разом із тим, періодизація, що здійснюється за певними понятійно-категоріальними критеріями, неминуче спрощує і спотворює історичну реальність. Вона служить пізнавальним цілям, але не абсолютизує об'єктивності здобутих з її допомогою знань, оскільки базується на врахуванні окремих чинників, а не всього їх комплексу. Кожна періодизація є гіпотезою, яка або приймається іншими дослідниками, або замінюється більш прийнятною для їх загалу, але служить вихідним пунктом для впорядкування всього історичного матеріалу за обраними критеріями²⁹.

²⁹ Зашкільняк Л. О. Періодизація в історії. *Енциклопедія історії України*. К. : Наукова думка, 2011. Т. 8. С. 152–153.

Періодизація Української революції 1917–1921 рр. була сформована у середині 90-х рр. ХХ ст., коли була подолана доктрина пролетарської соціалістичної революції «Великий Жовтень і громадянська війна». Спираючись на політичні, соціальні та воєнні маркери, вчені виділили декілька періодів у перебігу українського революційного процесу:

1. *Перший період* (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) – національно-демократичний, пов'язаний з діяльністю Центральної Ради, проголошенням УНР у складі федеративної Росії у листопаді 1917 р., а в січні 1918 р. – самостійною державою.

2. *Другий етап* (квітень – грудень 1918 р.) – консервативно-ліберальний. Інспірований німецьким окупаційним командуванням державний переворот привів до проголошення Української Держави в архаїчній формі Гетьманату.

3. *Третій період*, або Друга УНР (грудень 1918 р. – листопад 1921 р.), – найтриваліший, має свою внутрішню періодизацію і водночас найдраматичніший, оскільки позначений втратою національної державності.

Утворення Західноукраїнської Народної Республіки в результаті розпаду Австро-Угорської імперії розглядається істориками як органічна складова загальноукраїнського революційного процесу, однак з низкою специфічних атрибутів, породжених тривалим перебуванням краю у складі інших держав³⁰.

Сучасна періодизація революційних подій, подана на сайті Українського інституту національної пам'яті, принципово не відрізняється від періодизації 90-х рр. ХХ ст., де, зокрема, вказано, що Українська революція 1917–1921 рр. розпочалася в умовах революційних потрясінь, які охопили Російську імперію у березні 1917-го. Єдиною суттєвою відмінністю є додавання інформації про повстанський рух на третьому етапі.

Етапи революції 1917–1921 рр.:

– *березень 1917 – квітень 1918.* Утворення та діяльність Української Центральної Ради, проголошення її Універсалів;

– *29 квітня – 14 грудня 1918.* Правління гетьмана Павла Скоропадського;

– *грудень 1918 – листопад 1921.* Встановлення влади Директорії УНР, розгортання та придушення масштабного повстанського руху³¹.

³⁰ Пиріг Р. Я. Українська революція 1917–1921 років: сучасний історіографічний образ та дослідницький потенціал. Стенограма наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 22 листопада 2017 року. *Вісник НАН України*. 2018. № 1. С. 46–47.

³¹ Українська революція 1917–21. URL: <https://old.uinp.gov.ua/page/ukrainska-revolutsiya-1917-21>. (дата звернення: 22.07.2021).

Однією з найбільш повних на сьогодні, з характерним авторським баченням, є періодизація доби «Національно-визвольної боротьби та українського державотворення» завідувача відділу історичних студій Науково-дослідного інституту українознавства, доктора історичних наук, академіка П. Гай-Нижника:

Період I. Українська національно-визвольна революція (4 березня 1917 р. – 22 січня 1918 р.):

- *I етап:* Національна та соціально-політична консолідація: організація та формування Української Центральної Ради (3 березня – 10 червня 1917 р.);

- *II етап:* Національно-політичний автономізм: пошук компромісу між інтернаціоналізмом революційно-соціалістичної демократії та державотворчим інстинктом (10 червня – 7 (20) листопада 1917 р.);

- *III етап:* Відродження державності: від федеративного суверенітету до самостійної республіки (7 (20) листопада 1917 р. – 9 (22) січня 1918 р.).

Період II. Українське державотворення (22 січня 1918 р. – 14 листопада 1920 р.):

- *I етап:* УНР – Українська Народна Республіка (Українська Центральна Рада) (22 січня – 29 квітня 1918 р.);

- *II етап:* Українська Держава (29 квітня – 14 грудня 1918 р.);

- *III етап:* ЗУНР – Західно-Українська Народна Республіка (1 листопада 1918 р. – 22 січня 1919 р.); ЗО УНР – Західна область Української Народної Республіки (22 січня – 20 грудня 1919 р.);

- *IV етап:* УНР – Українська Народна Республіка (Директорія; «диктатура» головного отамана) (14 грудня 1918 р. – 14 листопада 1920 р.).

Період III. Повстансько-партизанська визвольна боротьба (1920–1922 рр.).

Після втрати українською державною владою власної території та виходу верховних властей ЗУНР (кінець 1919 р.) та УНР (кінець 1920 р.) за межі України, на її теренах боротьба з більшовизмом не вщухла. Відбувся Другий зимовий похід, тривала повстансько-партизанська боротьба, проте владою в країні остаточно опанував більшовицький уряд УСРР, війська якого згодом придушили хоч і численні, але розрізненні повстанські виступи.

30 грудня 1922 р. УСРР разом з РСФРР, Білоруською РСР та Закавказькою РФСР (Грузія, Вірменія, Азербайджан) увійшла до складу СРСР на федеративних засадах, втрачаючи таким чином навіть свою декларативну незалежність, яку мала доти³².

³² Гай-Нижник П. П. Національно-визвольна боротьба і українське державотворення 1917–1922 рр. (до питання періодизації політичної історії України початку ХХ ст. *Гілея: науковий вісник* : зб. наук. пр. 2015. Вип. 92. С. 22.

Принциповим для нашого дослідження є виділення автором третього періоду національно-визвольної боротьби – повстансько-партизанський рух, який є важливим для розуміння революційних подій на Миколаївщині.

Українська революція 1917–1921 рр. мала значний вплив на історію Миколаївщини. Революційні процеси почалися з березневих подій 1917 р., коли в Миколаєві отримали телеграми про повалення самодержавства від командувача Чорноморського флоту віцеадмірала О. Колчака (3 березня) та голови Тимчасового комітету Державної думи Російської імперії М. Родзянка (4 березня). 6 квітня представник миколаївської «Просвіти» Б. Брояківський виступив із вітальним словом на Українському національному з'їзді в Києві, а 23 квітня Український організаційний комітет у Миколаєві скликав «Українське Віче». Імовірно, що Миколаївську раду об'єднаних українських організацій також було створено наприкінці квітня 1917 р., хоча повідомлення про її заснування газета «Известия Николаевского Совета Рабочих и Военных Депутатов» опублікувала лише 25 жовтня 1917 р. Однак до цієї дати Рада вже діяла, оскільки в архівах збереглися її документи з більш ранніми датами³³.

Складалося враження, що 1-й і 2-й Універсали Центральної Ради не були помічені громадськістю Миколаєва, хіба що в Раді робітничих і військових депутатів стала формуватися невелика українська фракція³⁴. Проте, архівні документи свідчать, що миколаївці від започаткування Української Центральної Ради були серед тих, хто боровся за українську державність. 20 червня 1917 р. на спільному зібранні миколаївського Українського організаційного комітету й просвітян було розглянуто 1-й Універсал Центральної Ради. 6 серпня 1917 р. на загальному зібранні товариства «Просвіта» схвалено резолюцію, в якій зазначено таке: «[пункт 8] Своім Тимчасовим Урядом на Україні вважаємо тільки УКРАЇНСЬКУ ЦЕНТРАЛЬНУ РАДУ, її виконавчому органіві – Генеральному Секретаріату – цілком доручаємо керування нашим краєм, не вважаючи ні на які наслідки переговорів з Центральним Правительством, і тільки розпорядженню цього Секретаріату підлягаємо»³⁵.

За кілька днів, які сплинули після Жовтневого перевороту в Петрограді (25–26 жовтня / 7–8 листопада 1917 р.), стало очевидним,

³³ Миколаївщина: нариси історії революції 1917–1921 років. С. 19.

³⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 4805. Оп. 1. Спр. 72. Арк. 17.

³⁵ Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). Ф. 206. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 88.

що більшовики не прихильні до демократичних політичних кіл, органів місцевого самоврядування й ідеї скликання Всеросійських установчих зборів. Натомість у III Універсалі (7 / 20 листопада 1917 р.) Української Центральної Ради проголошувалися демократичні цінності, за які боролися всі громадські, професійні й політичні організації Миколаївщини: скасовувалося право власності поміщиків на землю, установлювався 8-годинний робочий день, запроваджувався контроль над виробництвом, висловлювалися наміри щодо мирних переговорів між воюючими сторонами, скасовувалася смертна кара, оголошувалися амністія політв'язням, свобода слова, друку, віри, зібрань, союзів і страйків, недоторканність особи й помешкання, національно-персональна автономія національним меншинам³⁶. І головне, у документі не йшлося про відділення від «Республіки Російської», чого на той час не могли собі навіть уявити в Миколаєві, та заклиалося до вироблення нових державних форм під час Українських установчих зборів і Всеросійських установчих зборів. Отже, поставши в листопаді 1917 р. перед альтернативою «Українська Центральна Рада» або «більшовицький уряд у Петрограді», представницькі органи влади в Миколаєві (рада робітничих і військових депутатів – 14 листопада, міська дума – 15 листопада, населення міста та його сільськогосподарської округи (в переважній більшості, але не одностайно) висловили повну довіру Українській Центральній Раді й визнали належність до Української Народної Республіки³⁷.

Визначальною для діяльності Миколаївської Ради об'єднаних українських організацій у листопаді-грудні 1917 р. була підтримка Генерального секретаря військових справ Української Центральної Ради С. Петлюри, яким була направлена телеграма до комісара Одеського військового округу В. Поплавка такого змісту: «Рада об'єднаних українських організацій з Миколаєва прохає прислати представників в Миколаїв для організації українізації військових стихій. Пропоную вжити заходів. Військовий Генеральний секретар України Петлюра»³⁸, а також візит члена Центральної Ради Д. Антоновича в листопаді 1917 р., який приїздив до Миколаєва з метою з'ясування питання про можливу українізацію Чорноморського флоту.

Це, звичайно, не означало загального визнання Центральної Ради в Миколаєві: 6 грудня 1917 р. негативну резолюцію щодо Ради схвалили представники Червоної гвардії: «Геть угодовську Раду, що йде з

³⁶ ЦДАВО України. Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 9.

³⁷ Миколаївщина у вирі революційних подій: березень 1917 р. – квітень 1918 р. С. 12–13.

³⁸ ДАМО. Ф. Р. 1817. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 7.

капіталістами. Збори протестують проти надсилання військових частин узагалі й зокрема до Миколаєва для встановлення порядку каральним способом, так як з перших днів революції миколаївські пролетарські організації з гідністю охороняють цей порядок»³⁹.

Грудень 1917 р. у Миколаєві відзначений протистоянням між українськими політичними силами (далі – «українці», «гайдамаки») і більшовиками, яке відбувалося на тлі фінансово-економічної кризи в місті та війни, що почалася між більшовицькою Росією та Україною. Я. Ряппо відзначив цей факт у своїх спогадах: «Боротьба відбувалася по суті вже не з тими, в чіих руках формально була влада, тобто ні з міською думою і не з фракцією об'єднаних соціал-демократів і, звичайно, не з Револуційним штабом, а з українцями, які опинилися, завдяки деяким військовим частинам (Чорноморському артилерійському дивізіону й ін.), Універсалу Центральної Ради і спробам десятків двох українців на арені боротьби протягом грудня місяця»⁴⁰.

16 грудня близько 7-ї год біля будівлі Миколаївського відділення Державного банку стався збройний конфлікт – гайдамаки обстріляли автомобіль, що перевозив зброю більшовиків. У перестрілці загинули кілька людей. Напруга була такою, що справа майже дійшла до оголошення в Миколаєві воєнного стану. О 17-й год того ж дня у штабі гайдамаків зібралися представники українських військових частин, військово-революційного комітету, революційного штабу, ради робітничих і військових депутатів, різних партій. Для з'ясування ситуації та примирення було створено комісію у складі (від «українців») Гаврилюка, Никоненка, Брояківського, Гриневича, Зими, (від «нейтральних») Рожанського, Гіля. До її складу ввійшов також український комендант Миколаєва Євтушевський. Комісія мала зібратися в кабінеті міського голови В. Костенка о 23-й год і знайти ґрунт для примирення⁴¹. Миколаївська міська дума вирішила створити власну комісію для ліквідації наслідків зіткнення між «українцями» й більшовиками, а владу в місті організувати на таких засадах: 6 – від «українців», 6 – від більшовиків, 3 – від думи, 3 – від ради лівої течії⁴².

У грудні 1917 – січні 1918 рр., під час розпаду боротьби між «українцями» й більшовиками, Миколаївська міська дума зберігала певний нейтралітет. Проте коли в місті ствердилася влада народних комісарів, думі так чи інакше довелося висловити свою позицію.

³⁹ ДАМО. Ф. П. 1817. Оп. 2. Спр. 498. Арк. 63–65.

⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 4805. Оп. 1. Спр. 72. Арк. 24.

⁴¹ Известия Николаевского Совета Рабочих и Военных Депутатов. Николаев. 1917. 17 декабря. С. 2.

⁴² ДАМО. Ф. 222. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 202–204.

Гласні заявили, що нормальний розвиток демократичних установ зупинено переворотом у Петрограді, який висунув замість загального виборчого права ідею диктатури, що вилилася в організацію уряду народних комісарів у центрі та його органів на місцях. Тому дума «змушена встановити певний контакт» із Радою народних комісарів, але вона вимагає гарантій збереження всієї повноти її функцій і невтручання в її діяльність комісарів⁴³.

4–6 січня 1918 р. у Миколаєві відбулися чергові вибори до ради робітничих і військових депутатів. Українські політичні сили, висловлюючи свій протест проти більшовиків, від участі в них відмовилися. 7 січня було оголошено результати виборів: у новому складі ради 45 % місць належали більшовикам, 15 % – союзним до них лівим есерам (на той час есери вже розкололися на два ворогуючих крила – лівих і правих). Цей результат дав привід більшовикам заявити про свою більшість у раді, проте навряд чи ці вибори, що проходили без участі найбільш активної в ті місяці української політичної сили, можна вважати легітимними. В опозиції знаходилося праве крило есерів і соціал-демократи (об'єднані), як здобули 40 % місць. Газета «Известия Николаевского совета рабочих и военных депутатов» назвала відмову українських політичних сил Миколаєва від участі у виборах великою політичною помилкою та розколом української демократії в той момент, коли необхідно було згуртуватися перед наступом більшовицьких військ⁴⁴.

Однак більшість у Миколаївській раді робітничих і військових депутатів ще не означала встановлення більшовицької влади в місті 13–14 січня 1918 р., як на те вказувала радянська історіографія (14 січня було схвалено резолюцію більшовиків про «повний перехід влади в руки ради робітничих і військових депутатів», із 209 присутніх за неї проголосували 129 осіб⁴⁵).

У місті були ще дві сили, здатні контролювати владу. Якщо Миколаївська міська дума під час боротьби між «українцями» та більшовиками перебувала дещо на другому плані, то подальший аналіз подій у Миколаєві доводить, що висновок радянської історіографії все одно хибний⁴⁶.

⁴³ Котляр Ю., Левченко Л. Регіональний зріз Української революції 1917–1921 рр. : Миколаївщина. С. 128.

⁴⁴ ДАМО. Ф. П. 1817. Оп. 2. Спр. 280. Арк. 28, 87.

⁴⁵ Боротьба за владу рад на Миколаївщині : збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни (1917–1920 рр.). Миколаїв : Політвидав, 1959. С. 40.

⁴⁶ Левченко Л. Миколаїв за доби Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918). С. 88–107.

У середині січня 1918 р. перевага українських політичних сил у Миколаєві зберігалася. Між ними і більшовиками тривало протистояння. Б. Брояківський у газеті «Голос труда» опублікував відозву на дії більшовиків в Іваново-Вознесенську. Відозва дискредитувала політику диктатури пролетаріату. Більшовики зажадали арешту Б. Брояківського і закриття друкарні «Голос труда». О. Рожанський бачив провину Б. Брояківського лише в тому, що той підписав відгук від імені «групи незалежних більшовиків». Цей крок уважали провокацією. За логікою О. Рожанського, виходило, що все зазначене у відозві щодо масових розстрілів і голоду робітників Іваново-Вознесенська – правда. За такі думки сам О. Рожанський піддався нападкам більшовиків, але для арешту впливового місцевого політика Б. Брояківського у них не вистачило сил⁴⁷.

17 січня 1918 р. в Миколаєві відбулася демонстрація прихильників Центральної Ради. Гайдамаки вигукували гасло «Геть Ради, хай живе Міська Дума!»⁴⁸. Це гасло цілком зрозуміле, позаяк Миколаївська міська дума зберігала вірність Центральній Раді і холодно поставилася до більшовиків. У цей день О. Зима повідомив у Думі про прийняття Центральною Радою 4-го Універсалу, який проголошував Незалежність України⁴⁹. З 18 січня 1918 р. Миколаївська рада об'єднаних українських організацій почала випускати своє офіційне видання «Український бюлетень». На першій сторінці був надрукований 4-й Універсал, сповіщалося про намір вести мирні переговори з Німеччиною, а також викладалися основні пункти політичної програми Центральної Ради.

21–25 січня 1918 р. в Миколаєві проходили вибори до Українських Установчих Зборів, які так і не було скликано. Газета «Пролетарское знамя» навела такі результати цих виборів: із 40 тис. осіб, унесених до списків, проголосувало 17894 виборці, тобто 44,7 %; більшість голосів отримали більшовики – 5208 (29 %), на другому місці були ліві есери – 1409 (8 %) ⁵⁰. Щодо цих виборів Д. Дорошенко писав: «...проведені в самому розпалі більшовицьких настроїв, з уживанням крайне демагогічних способів, вибори там, де вони відбувалися, дали повну перевагу більшовицьких і есерівських елементів... По повороті до Києва Центр[альна] Рада постановила провести вибори там, де вони ще не відбулися, а днем скликання Установчих Зборів визначила

⁴⁷ ДАМО. Ф. П. 1817. Оп. 2. Спр. 203. Арк. 28–36.

⁴⁸ Там само. Арк. 20–21.

⁴⁹ Українська газета. 1918. 19 січня. С. 3.

⁵⁰ Пролетарское знамя. 1918. 22 январа (4 февраль). С. 3.

12 травня 1918 р. Українські есефи [соціал-федералісти] і самостійники дуже різко виступили проти скликання Зборів на основі старих виборів, мотивуючи тим, що вибори відбулися в ненормальних умовах і що, таким чином, вибрані депутати не відповідають волі населення. Але Мала Рада на засіданні 11 квітня признала вибори дійсними – більшістю голосів українських та російських есерів, меншовиків і всіх жидівських фракцій проти голосів есефів, самостійників і польської демократичної централі»⁵¹. Фактично Центральна Рада власноруч ствердила перемогу більшовиків на виборах до Українських Установчих Зборів.

22 січня 1918 р. у Миколаєві відбулося чергове зіткнення між українськими військовими частинами і червоноармійцями. Причиною зіткнення стало захоплення червоноармійцями зброї 4-ої української сотні Запорозького полку, надісланого до Миколаєва за розпорядженням Центральної Ради для охорони державних установ. У відповідь запорожці напали на підводи, що перевозили зброю червоногвардійців. У ліквідації конфлікту брали участь гласний Миколаївської міської думи М. Макотинській і О. Рожанський. Почувши звістку про те, що Центральна Рада через наступ більшовиків залишила Київ, українці зрозуміли, що не мають шансів на успіх у переговорах і погодилися здати зброю⁵².

Отже, не 13–14 січня (як вважалося раніше в радянській історіографії), а 24 січня 1918 р. (день припинення стрільби і удаваного настання перемир'я) можна вважати датою першого встановлення в Миколаєві більшовицької влади⁵³.

Напередодні вступу німецько-австрійських військ у Миколаїв, анархісти, що прибули з Одеси, мали намір захопити владу в місті. Вони тероризували населення, грабували крамниці, напали на дільницю портової міліції і утримували її майже дві доби, обчистили квартиру С. Юріцина. Домовлятися з анархістами про мир довелося навіть Раді народних комісарів⁵⁴.

У ніч з 15 на 16 березня 1918 р. Думі стало відомо, що більшовики розвели Варварівський міст і з метою прикриття свого відступу ведуть вогонь по німецьких військах з кулемета і самохідної гармати. Загинув

⁵¹ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. В 2-х т. К. : Темпора, 2002. Т. II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. С. 8.

⁵² ДАМО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1825. Арк. 34–35.

⁵³ Левченко Л. Л. Миколаїв за доби Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918). С. 96.

⁵⁴ Миколаївщина: нариси історії революції 1917–1921 років. С. 39.

один німецький солдат. У місті почалося формування бойових дружин, до яких приєдналася єврейська самооборона, міліція і добре озброєний, хоча й нечисленний, український повітроплавний загін. Вони почали роззброювати більшовиків. О п'ятій годині вечора 16 березня штаб більшовицьких військ вже не керував діями Червоної армії. О восьмій вечора за наказом командира кінного Запорозького козачого полку Шевчука семеро козаків і шестеро членів «Вільного козацтва» без зусиль роззброїли червоноармійців, відібравши у них 16 кулеметів, гвинтівки, коней та ін.⁵⁵

У ніч на 17 березня гласні міської думи, побоюючись зворотного вогню німців, спробували подати їм сигнал про те, що стрільба з міста не буде вестися. Відповіді не помітили, але було очевидно, що сигнал побачили. На світанку, переконавшись у тому, що більшовики забралися геть, Дума вислала назустріч німцям своїх представників: Рожанського, Терентьєва і Малевича. Зустріч відбулася на Варварівському мосту. Німці заявили миколаївським парламентарям, що «вони прийшли не як завойовники, а як друзі на офіційне запрошення Київської Центральної Ради для відновлення порядку і налагодження правильного товарообміну між Україною, Німеччиною та Австрією»⁵⁶. Однак було очевидно, що так званий товарообмін мав відбуватися тільки в один бік.

17 березня 1918 р. о восьмій ранку німецький лейтенант зажадав від міського самоуправління виділення будівель під розміщення офіцерів і солдатів. Для німецьких солдатів виділили казарми флотського півекіпажу, а для офіцерів – Лондонський і Петроградський готелі, будинки Менкіні й Теодоровича. По всьому місту були розвішані білі прапори. Об одинадцятій ранку німці вже оглядали суднобудівний завод «Наваль». О четвертій годині дня відбулося засідання Думи з представниками німецького командування. Німці прийняли вимоги Думи і заявили, що саме в ній вони вбачають єдине представництво влади в Миколаєві. Причина такої заяви бачиться в тому, що Дума була господарським органом, здатним забезпечити організацію збору зернових та інших продуктів для вивезення їх до Німеччини й Австрії⁵⁷. Українським організаціям міста німці відповіли, що повноваження тих

⁵⁵ ДАМО. Ф. П. 1817. Оп. 2. Спр. 281. Арк. 49.

⁵⁶ ДАМО. Ф. П. 1817. Оп. 2. Спр. 284. Арк. 4, 16–18.

⁵⁷ Левченко Л. Л. Миколаїв за доби Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918). С. 98.

будуть уточнені тільки після прибуття представників Центральної Ради⁵⁸.

Більшість населення Миколаєва сприймало дії німецької влади в місті як іноземну окупацію. Прихід німців до влади значно погіршив стан на миколаївських суднобудівних заводах, які були закриті з 18 березня 1918 р. Після мітингу на заводі «Наваль», що відбувся 20 березня 1918 р., на закритому засіданні, влаштованому більшовиками, було вирішено виступити проти німців 22 березня 1918 р. Рішення підтримали завкоми заводів «Наваль», «Руссуд», «Темвод» і учасники мітингу на заводі «Руссуд». Незважаючи на рішення про повстання, плану його не було розроблено й спалахнуло воно несподівано через конфлікт між робітниками та німецькими військовими щодо реквізиції бензину.

22–24 березня 1918 р. відбулося повстання населення Миколаєва проти німців. Незадоволеними політикою окупантів були робітники, представники етнічних меншин, анархісти, більшовики. За різними відомостями кількість вбитих та поранених з обох боків становила від 400 до 2000 осіб⁵⁹.

Наслідки цього повстання для окупантів полягали в тому, що вони одержали повний контроль над Миколаєвом. На ранок 24 березня 1918 р. німці почали масові обшуки, арешти й терор. Вони вдиралися до кожного будинку й квартири, шукали ніби більшовиків і зброю, проте розстрілювали без суду й слідства просто підозрілих містян.

Незабаром німецька окупаційна влада відкрила своє справжнє обличчя і селянам: в опублікованих у миколаївських газетах оголошеннях селян закликали до покори німецькій владі, а тим, хто візьметься за зброю, обіцяли розстріл⁶⁰. Остаточну крапку в земельному питанні поставив глава адміністрації окупованих українських територій фельдмаршал Герман фон Ейхгорн своїм указом про примусовий засів ланів від 6 квітня 1918 р. Миколаївські гласні дізналися про цей указ, перебуваючи в Києві.

У період Гетьманату П. Скоропадського (квітень – листопад 1918 р.) на Півдні України військовим міністерством реалізовувався план формування національних Збройних сил, що передбачав створення армійського корпусу у складі двох піхотних дивізій та двох гарматних бригад. У Миколаєві діяли 17-й Олександрійський піхотний полк, 6-а гарматна бригада, полк морської піхоти, повітроплавальний загін, а також зенітна частина у складі кількох «позиційних аеробатарей». Українські військові формування на території Миколаївщини сприяли

⁵⁸ ДАМО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1825. Арк. 86.

⁵⁹ Миколаївщина: нариси історії революції 1917–1921 років. С. 48.

⁶⁰ ДАМО. Ф. П. 1817. Оп. 2. Спр. 319. Арк. 12–13, 15–16.

пробудженню національної самосвідомості серед народних мас регіону та були головною опорою української влади на місцях у 1917–1918 рр.⁶¹

Відразу після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського великі землевласники почали відновлювати свої володіння. Було створено Миколаївську контору Державного Хлібного Бюро. Поряд з цим гетьманський уряд пішов на розробку аграрного законодавства «Проект загальних основ земельної реформи» (липень 1918 р.), що передбачав розширення чисельності землевласників за рахунок державних, удільних та викуплених земель. Ця консервативна аграрна програма не була прийнята більшістю населення.

Наступний етап, пов'язаний з українськими національними формуваннями на Миколаївщині, відзначається перебуванням на півдні України «Республіканських військ східної Херсонщини» на чолі з отаманом Григор'євим, який боровся з окупаційними військами. З другої половини 1918 р., за дорученням С. Петлюри, Григор'єв готував повстання проти гетьмана П. Скоропадського на півдні України. В листопаді 1918 р. він, об'єднавши під своїм командуванням численні повстанські загони, передав їх у розпорядження Директорії УНР.

14 березня 1919 р. війська отамана Н. Григор'єва, який на цей раз представляв інтереси більшовиків і напередодні вибив сили Антанти з Херсона, оволоділи Миколаєвом, а у двадцятих числах місяця українські республіканські частини залишили північні райони Миколаївщини⁶².

Проте революційні події на Миколаївщині продовжувалися. У 1919–1920 рр. розгорнувся масовий повстанський рух, направлений проти проросійських сил – більшовиків та денікінців. Найвищим його проявом було створення селянських формувань державного типу.

Врадіївська Хліборобська республіка проіснувала з червня по липень 1919 р. на території сучасного Врадіївського району Миколаївської області. Столиця – Велика Врадіївка. Головнокомандувачем військових загонів «республіки» був колишній штабс-капітан К. Колос. Керівництво Врадіївської Хліборобської республіки оголосило про співробітництво з Директорією УНР та спільну боротьбу проти радянської влади більшовиків і денікінців. Ліквідована більшовицькими військовими загонами Т. Гуляницького та І. Базарного⁶³.

⁶¹ Пархоменко В. А. Військові формування Центральної Ради та гетьманату у Миколаєві (1917–1918 рр.). С. 26–27.

⁶² Пархоменко В. А. Українські національні формування на Миколаївщині у 1917–1918 рр. С. 44–48.

⁶³ Котляр Ю. В. Врадіївська Хліборобська республіка. С. 50–53.

Висунське повстання почалося в середині вересня, а вже 25 вересня (7 жовтня за новим стилем) 1919 р. було проголошено Висунську народну республіку. Її уряд очолив есер-боротьбист Ф. Юхименко. Заступниками були боротьбист П. Тришевський та більшовик М. Луняка. Керівником ради оборони став більшовик М. Шевченко, а начальником кінноти – колишній прапорщик З. Мурлян. Висунська республіка включала більше 15 населених пунктів і займала територію 1,75 тис. кв. км. Її військові сили налічували більше 3,5 тис. бійців, із них 1 тис. – кіннотники. В ідеології республіки простежується значний вплив Херсонського боротьбистсько-борбистського центру. Активно боролися проти білогвардійців. Ліквідована денікінськими військами під командуванням генерала Н. Складьова в листопаді 1920 р.

З 15 вересня 1919 р. почали організовану боротьбу мешканці Полтавки-Баштанки. 30 вересня сформовано штаб повсталих. З цього дня можна говорити про створення Баштанської республіки. Республіка мала чітку військову структуру. Командири штабу: П. Тур – есер-борбист та І. Тур – безпартійний. Членами штабу стали представники та співчутливці різним партіям: більшовикам, боротьбистам, анархістам. Військові сили баштанців, такі ж за кількістю, як і у висунчан, мали шість полків. Командири полків: З. Трибрат, М. Заяц, П. Вилкул (прапорщик), К. Бабич (унтерофіцер), С. Музика, І. Двірський. Територія республіки становила 1,5 тис. кв. км. Значний вплив мав Миколаївський більшовицький центр. Розгромлена білогвардійцями під командуванням генерала Я. Слащова в листопаді 1920 р.⁶⁴

Окремою сторінкою діяльності українських військових формувань на території Миколаївщини слід вважати події Першого Зимового походу Армії УНР. Головні бої відбулися в березні – квітні 1920 р. під час зайняття Ольвіополя, в районі Кривого Озера, переправ через річки Південний Буг і Синюху та штурму Вознесенська.

18 квітня військові частини Армії УНР здійснили переправу на правий берег річки Південний Буг, рухаючись в район Ананьїв – Балта – Бірзула. Це були останні регулярні українські війська на Миколаївщині періоду Української революції 1917–1921 рр.

З припиненням на території України регулярних військових дій війна на цьому не закінчилася, бо почався антикомуністичний повстанський рух.

⁶⁴ Котляр Ю. В. Висунська і Баштанська республіки (до 90-ї річниці проголошення). С. 36–43.

Отже, під час Української революції 1917–1921 рр. на Миколаївщині нам слід враховувати не лише класичні чинники: національне державотворення, боротьбу з більшовиками та білогвардійцями, німецько-австрійську окупацію, а й специфічні фактори: наявність антантівських військ, масовий повстанський рух, створення селянських республік. Враховуючи все сказане вище, пропонуємо таку періодизацію подій 1917–1921 рр. на Миколаївщині:

I Період. Революція (1917–1919 рр.):

1. ***Перший етап (березень – квітень 1917 р.)*** – активізація революційного руху на Миколаївщині. Присяга Тимчасовому уряду.
2. ***Другий етап (квітень – грудень 1917 р.)*** – початок українського державотворення. Центральна Рада.
3. ***Третій етап (січень – березень 1918 р.)*** – протистояння між українцями та більшовиками. Встановлення більшовицької влади.
4. ***Четвертий етап (березень – листопад 1918 р.)*** – німецько-австрійська окупація. Українська держава гетьмана П. Скоропадського. Антигетьманський повстанський рух.
5. ***П'ятий етап (грудень 1918 р. – березень 1919 р.)*** – Директорія УНР. Окупація Миколаївщини військами Антанти. «Республіканські війська східної Херсонщини» отамана Григор'єва.

II Період. Повстанський рух (1919–1921 рр.):

1. ***Перший етап (березень 1919 р. – серпень 1919 р.)*** – більшовицький режим. Антибільшовицький повстанський рух. Врадіївська Хліборобська республіка.
2. ***Другий етап (серпень 1919 р. – січень 1920 р.)*** – денікінський режим. Антиденікінський повстанський рух. Висунська та Баштанська республіки.
3. ***Третій етап (січень – березень 1920 р.)*** – встановлення більшовицької влади.
4. ***Четвертий етап (березень – квітень 1920 р.)*** – Перший Зимовий похід Армії УНР на території Миколаївщини. Завершення процесу українського державотворення.
5. ***П'ятий етап (травень 1920 р. – грудень 1921 р.)*** – антикомуністична боротьба повсталого населення⁶⁵.

⁶⁵ Котляр Ю. В. Миколаївщина: періодизація подій Української революції 1917–1921 рр. *Наукові праці. Серія: Історія* : наук.-метод. журнал. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2019. Т. 321. Вип. 309. С. 52.

Таким чином, періодизація подій 1917–1921 рр. на Миколаївщині складається з десяти етапів і двох періодів, власне «Революції» та «Повстанського руху». Причому роль повстанського фактора є визначальним для революційних подій. Оскільки елементи повстанського руху проявлялися і в процесі українського державотворення на території Миколаївської області, а також і після його завершення, тому події Української революції 1917–1921 рр. на Миколаївщині слід розглядати через призму повстанської боротьби населення проти різних влад.

Розділ 2.

НАПРЯМИ СЕЛЯНСЬКИХ ПОВСТАНЬ У 1918–1921 рр.

У березні 1917 р. в Україні розгорнувся революційний рух, відновився державотворчий процес, який очолила Центральна Рада. Проте перша у XX ст. спроба українського народу створити власну демократичну державу наштовхнулася на великі труднощі. У грудні 1917 – лютому 1918 рр. Центральна Рада втратила контроль над більшою частиною України. Головна причина такої ситуації – недостатньо широка база державотворення. Центральна Рада не зуміла належним чином вирішити головні соціально-економічні питання, особливо аграрне. Селянська біднота виявилася більш схильною до погромних методів ліквідації поміщицького землеволодіння, відкинувши пропозиції Центральної Ради провести аграрну реформу в рамках законності і правопорядку. Тому після повалення самодержавства почалася стихійна боротьба українського селянства за землю. Основними формами селянського руху тоді були виступи, пов'язані із захопленням сіножатей, спрямовані на обмеження прав поміщиків на луки та пасовища.

Спроби Гетьманату та Директорії УНР провести аграрні реформи не мали успіху. Відразу після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського великі землевласники почали відновлювати свої володіння. Поряд з цим гетьманський уряд пішов на розробку аграрного законодавства «Проект загальних основ земельної реформи» (липень 1918 р.), що передбачав розширити чисельність землевласників за рахунок державних, удільних та викуплених земель. Ця консервативна аграрна програма не була прийнята більшістю населення. Директорія УНР за місяць оволоділа Україною, виступаючи проти денікінщини та більшовизму, що не завадило їй спиратись на повстале селянство та більшовицькі гасла з аграрного питання. Подальший курс Директорії УНР виявився непослідовним. Вона намагалася вилучити землю у поміщиків без викупу, пообіцявши їм компенсацію на агротехнічні вдосконалення і залишила ділянки по 15 десятин у заможних селян. Для бідноти і поміщиків такі заходи були непопулярними.

Становище селян України у 1917–1921 рр. було складним. Національні (Центральна Рада, Гетьманат, Директорія УНР) та проросійські (більшовики, денікінці) органи влади не змогли вирішити

головне селянське питання – аграрне. Жодна з цих влад, крім більшовицької на першому етапі, не дала селянам землю, що, звичайно, викликало їх невдоволення, яке згодом переросло в повстанський рух.

У 1919–1921 рр. на Миколаївщині вирішальну роль зіграли три сили: повстанці, більшовики та денікінці, Перші дві були проросійськими, які намагалися підпорядкувати своїй владі українське селянство – головний чинник у боротьбі за національну незалежність. Проти більшовиків та денікінців розгорнулася повстансько-партизанська боротьба, яка мала схожі причини: невирішеність національного питання, реквізиції, примусова мобілізація. Головна відмінність між більшовицьким (ліва диктатура) і білогвардійським (права диктатура) режимами полягала в земельному та релігійному питаннях. Більшовики на першому етапі дали селянам частину землі, а денікінці намагалися реставрувати поміщицьке землеволодіння. Правда, білогвардійці, на відміну від більшовиків, проголосили свободу віросповідання і торгівлі. Ці відмінності вплинули лише на інтенсивність повстансько-партизанського руху. Антибільшовицькі повстання були головним чином стихійними, за деякими винятком, і виникали в різний час. Антиденікінський рух був краще організованим. Соціальний склад в обох напрямках повстанського руху був приблизно однаковим: селяни, робітники, інтелігенція. Боротьба часто мала національне забарвлення. Виникали повстанські загони стихійно або за допомогою спеціальних агентів, проте пізніше організовувалися і спрямовувалися в певне ідеологічне русло більшовиками, боротьбистами, борбистами, анархістами та представниками деяких інших партій. Висока військова організація з селянською специфікою зробила повстанство однією з головних сил періоду Української революції. Разом з тим не слід ідеалізувати повстанський рух. Необхідно бачити всі його позитивні та негативні прояви, характерні для такого складного явища, як війна всіх проти всіх. Кожна війна – це трагедія, яка наносить невиправдані жертви, втрати в культурі, моралі, суспільстві. Таку трагедію було змушене пережити українське селянство.

Процес створення повстанських загонів виглядав таким чином: організатори обходили всіх найбільш революційно налаштованих селян, а також потерпілих від дій різних влад. З них створювалося головне ядро – осіб 20–50. Удень активісти і учасники повстання нічим себе не проявляли. Робота велася вночі. Створивши осередок, організатори встановлювали зв'язки із сусідніми селами. Через 2–3 тижні цілі волості були покриті густою сіткою таких бойових осередків, які давали в сукупності 5–6 озброєних формувань кількістю

до 2000 бійців⁶⁶. Подібна система, без жорсткої централізації, не заважала повстанцям кожного села діяти окремо або навіть скочуватися до мародерства. В деяких випадках процес організації йшов далі – повсталі волості об'єднувалися між собою, і в результаті майже цілі повіти ставали поза будь-якою владою⁶⁷.

1918–1921 рр. характеризувалися чисельним і організованим спалахом повстансько-партизанського руху селян на Миколаївщині. Він проявив себе у таких напрямках:

- весна – зима 1918 р. – антигетьманський;
- весна – літо 1919 р. – антибільшовицький;
- осінь 1919 – зима 1920 рр. – антиденікінський;
- 1920–1921 рр. – антикомуністичний.

Крім цих напрямів, діяли повстанські загони, побудовані за принципами «селянської вольниці». Такі загони найчастіше носили місцевий характер і спрямовувалися проти будь-якої з існуючих влад. Селянська ідеологія негативно сприймала сильну владу: «німецько-австрійську», «більшовицьку» чи «білогвардійську», бо кожна з них, з точки зору селянства, мала вагомі недоліки⁶⁸. Були також повстанські загони, які поступово скочувалися до грабежів, а також такі, які з самого початку формувалися як кримінальні. Діяли вони по всій території Миколаївщини.

2.1. Антигетьманські повстання

Причинами повстань проти гетьманської влади послужили такі події. Великі землевласники за допомогою німецько-австрійських окупаційних військ почали спішно відновлювати власність на землю та майно, примушуючи селян не лише повертати землю, а й відшкодовувати втрати, яких зазнали поміщики під час революції. Їх повернення в маєтки нерідко супроводжувалося масовими насильствами. Німецькі й австрійські воєнні власті охоче надавали в розпорядження поміщиків озброєні загони, а деякі землевласники формували з кримінальних злочинців власні каральні групи.

⁶⁶ Котляр Ю. В. Висунська і Баштанська республіки (до 90-ї річниці проголошення). С. 17–18.

⁶⁷ Бабій В. М. Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917–1920 рр. К. : АН УРСР, 1956. С. 218.

⁶⁸ Котляр Ю. В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917–1925). С. 73–74.

Зрозуміло, що влітку-восени 1918 р. на Миколаївщині розгорнулася селянська антигетьманська та антиокупаційна боротьба. Повстанський рух, очолюваний Т. Гуляницьким, М. Урсуловим поширився територіями сучасних Первомайського, Доманівського, Вознесенського, Очаківського районів, у зоні Тилігульського і Березанського лиманів⁶⁹. Визначною подією цього часу було збройне повстання 15–16 листопада 1918 р. у Вознесенську. Під керівництвом підпільного ревкому повсталі розгромили міську управу, німецький гарнізон. Влада на кілька днів перейшла до рук ревкому⁷⁰.

У березні 1918 р. німецько-австрійськими військами були захоплені Анатоліївка і Березанка. Німці-колоністи підтримали окупацію. Вони створювали загони самооборони, допомагали новій владі проводити реквізиції, не гребуючи вбивствами українських селян.

Прихід до влади гетьмана П. Скоропадського і австро-німецька окупація негативно сприйнялася селянами Березанщини. Восени 1918 р. розрізнені повстанські групи селян Березанщини консолідувалися в єдиний Тилігуло-Березанський загін, який взяв участь у боях проти гетьманців. Не залишили повстанці й німців-колоністів. У середині березня 1919 р. партизани в складі Тилігуло-Березанського загону (командир М. Панченко) робили рейди по багатих німецьких колоніях, де проводили реквізиції коней та зброї. Ці непродумані рейди, в яких повстанці керувалися жадобою помсти, а не здоровим глуздом, зіграли не останню роль у розгортанні певної кількості повстань представників етнічних меншин⁷¹.

Висунська бойова дружина перед окупацією села німецько-австрійськими військами влилася в комуністичний повстанський загін імені Т. Г. Шевченка, який вів військові дії в районі Апостолове – Катеринослав. Німецько-австрійське командування тримало в селі посилений гарнізон. Незважаючи на це, опір окупантам серед жителів Висунська з кожним днем наростав⁷².

Аналогічні події відбувалися і в Полтавці-Баштанці. Керівники баштанського ревкому мусили піти в підпілля, але не припинили підготовки до відкритого повстання. Були налагоджені зв'язки з

⁶⁹ Боротьба за владу Рад на Миколаївщині. С. 163–170.

⁷⁰ Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область / відп. ред. В. С. Васильєв. К. : УРЕ АН УРСР, 1971. С. 34.

⁷¹ Котляр Ю. В. Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1931). С. 85.

⁷² Скирда А. Казаки свободы: Нестор Махно, казак анархии и гражданская война в России 1917–1921. М. : ИНИОН, 1989. С. 127.

с. Привільне для спільного виступу⁷³. 9 листопада 1918 р. полтавці-баштанці під керівництвом М. Прядка та В. Гайдука розгромили гетьманську варту⁷⁴. В бою взяло участь сорок бійців. Повстання вдалось, тільки ватажок варти Попов з кількома прибічниками втік до Херсону⁷⁵. Незабаром для придушення повстання прибув каральний загін із Херсону, на чолі все з тим же Поповим, але повстанці дали їм рішучу відсіч. У грудні баштанці розбили батальйон німецько-австрійських військ, який виступив із Новополтавки на Миколаїв. Крім цього, німецький загін у кількості 36-ти осіб був роззброєний⁷⁶. Лише викликана підмога з Явкиного та обстріл із гармат бронепоезда, що курсував між станціями Новополтавка – Горожино, допомогли окупантам знову захопити Полтавку-Баштанку. Відбулася жорстока розправа над мешканцями села. Населення змушене було заплатити контрибуцію в сумі 200 тис. крб.⁷⁷

З антигетьманськими повстаннями пов'язана і діяльність отамана Григор'єва. Незважаючи на велику історіографію, до сьогодні залишаються не з'ясованими питання про народження, смерть і навіть трактовку ім'я та прізвища отамана. Одні дослідники стверджують, що народився він у м. Олександрії, інші називають його батьківщиною Новоушицький повіт Подільської губернії⁷⁸. Щодо дати народження, то публікації подають абсолютно різні роки. Енциклопедичний довідник «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні» називає датою народження 1878 р.⁷⁹ О. Вишнівський вказує, що Григор'єв народився 1884 р.⁸⁰, а В. Горак пише «близько 1885»⁸¹. Є розходження і в імені. Так, «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні» вказує: «Микола Олександрович Григор'єв», а М. Дорошенко називає справжнє прізвище отамана Григор'єва як Никифор Серветник. Р. Коваль стверджує, що отаман підписувався як «Матвій Григор'єв»⁸².

⁷³ Боротьба за владу Рад на Миколаївщині. С. 74.

⁷⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. С. 158–159.

⁷⁵ Боротьба за владу Рад на Миколаївщині. С. 175.

⁷⁶ ДАМО. Ф. Р. 940. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 3.

⁷⁷ ДАМО. Ф. Р. 940. Оп. 2. Спр. 210. Арк. 3.

⁷⁸ Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії. К. : Правда Ярославічів, 1998. С. 147.

⁷⁹ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. К. : Головна редакція УРЕ, 1987. С. 143.

⁸⁰ Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. С. 147.

⁸¹ Горак В. Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 – серпень 1919 рр.). Фастів : Поліфаст, 1998. С. 8.

⁸² Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. С. 147.

В. Горак підтверджує прізвище «Серветник», але називає ім'я «Ничипір Олександрович». Він також висуває гіпотезу, що Ничипір Серветник переїхав до Херсонської губернії в село Григор'ївка, де і змінив власне прізвище на Григор'єв, що можна пов'язати з назвою села, в якому він почав мешкати⁸³.

Доля рано пов'язала Н. Григор'єва з військовими справами. У 1904 р. він опинився у складі козацьких військ у Маньчжурії під час російсько-японської війни, де встиг відзначитися в боях з японцями. З початком Першої світової війни прапорщик Н. Григор'єв воював у складі 56-го піхотного полку на Південно-Західному фронті. В ході боїв виявив особисту хоробрість, був кілька разів поранений, за що пізніше отримав Георгіївський хрест та чин штабскапітана царської армії. З початку революційних подій 1917 р. Н. Григор'єв спочатку служив Тимчасовому уряду, але пізніше встановив зв'язки з С. Петлюрою і став прибічником Центральної Ради, отримавши військове звання підполковник. Деякі факти дають можливість стверджувати, що він мав типовий «лівий» політичний світогляд, досить близький до поглядів українських есерів та соціал-демократів. У травні 1918 р. Н. Григор'єв пішов на службу до гетьмана П. Скоропадського, очевидно, розчарувавшись у здатності представників Центральної Ради навести порядок в Україні. Майбутній отаман став гетьманським полковником і командував однією з частин 6-го Полтавського корпусу, який входив до складу Запорозької дивізії.

Проте минуло небагато часу, і Н. Григор'єв не тільки сам розірвав відносини з гетьманським режимом, а й опинився серед найактивніших борців з гетьманщиною. Це сталося влітку 1918 р. і мотиви носили політичний характер. Судячи з усього, як національно свідомий українець, Н. Григор'єв не зміг прийняти політику гетьманського уряду, який виявився іграшкою в руках австро-німецьких окупантів⁸⁴. Спільна антигетьманська позиція знову зблизила Н. Григор'єва з силами «лівого» напрямку, від яких він у свій час відійшов. Саме в цей час Н. Григор'єв зрозумів своє справжнє покликання – він почав організовувати масове повстання селян Херсонщини проти гетьманського режиму і співробітничати з Директорією УНР.

Утворення Директорії як органу керівництва повстанням і тимчасової верховної влади одразу пов'язало її зі збройними силами. Хоча повстання проти влади гетьмана П. Скоропадського трактувалося як загальнонародне (по суті – селянське), важливу роль у ньому

⁸³ Горак В. Повстанці отамана Григор'єва. С. 9.

⁸⁴ Там само. С. 9–13.

відіграли військові. Про це свідчив широкий розмах українського військового руху у 1917 р., масова участь у ньому військовослужбовців усіх рангів. Підтримка професійними військовиками протигетьманського виступу забезпечила його швидке розгортання і перемогу. Зазначимо, що генерал О. Осецький, полковники М. Аркас, В. Кедровський, Ю. Тютюнник працювали в Оперативному штабі, брали участь у розробці військових планів повстання. З восьми командирів корпусів гетьманської армії двоє (генерали П. Єрошевич та С. Дядюша) відразу підтримали Директорію УНР, на її бік перейшов штаб 3-го (Херсонського) корпусу⁸⁵.

На тих територіях, де не було регулярних військ, на які могли б спиратись керівники Оперативного штабу, боротьбу з осередками гетьманської влади вели повстанські загони місцевого формування. На чолі їх ставали переважно колишні старшини і солдати російської армії, що брали участь в українському русі. Саме вони першими відгукнулися на заклик Директорії УНР й очолили місцевих селян-повстанців. Найбільш потужні формування були створені отаманами Н. Григор'євим на Півдні України та Зеленим (Д. Терпилом) на Київщині. Повстанські загони також включалися до складу Республіканської армії.

У листопаді 1918 р. Н. Григор'єв, об'єднавши під своїм командуванням близько 117 невеликих повстанських загонів, без особливих ускладнень відбив у гетьманських військ Олександрію і повідомив Головного отамана військ УНР С. Петлюру про визнання Директорії УНР і підпорядкування їй своїх загонів. Незабаром загони отамана отримали назву Херсонської дивізії та увійшли до складу Південно-Східної групи військ армії УНР. Вказана група була головною частиною Південного фронту, що почав формуватися як протидія військам Антанти та білогвардійців, які закріпились на Чорноморському узбережжі України⁸⁶. Приблизно в цей час Херсонська дивізія складалась з чотирьох піхотних і одного кінного полків та двох батарей польових гармат⁸⁷. Загальна кількість повстанців Н. Григор'єва наближалася до 6 тис. осіб⁸⁸.

⁸⁵ Бойко О. Д. Директорія у боротьбі за владу: хід протигетьманського повстання, фактори перемоги. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* 2009. Вип. 4. С. 209–236.

⁸⁶ Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. К. : Тиражувальний центр УРП, 1995. Ч. 1. С. 127.

⁸⁷ Лисенко А. На чолі повстанських мас: отаман Никифор Григор'єв. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* 1999. № 1/2. С. 63.

⁸⁸ Захарченко П. Селянський рух в Україні у контексті антигетьманського повстання (осінь 1918 р.). К. : ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1997. С. 38.

Командувач Південним фронтом генерал О. Греков наказав отаману встановити контроль над Миколаєвом. Формування Н. Григор'єва, що діяли на Миколаївщині, наприкінці листопада оволоділи Висунськом та Вознесенськом. На початку грудня 1918 р. близько 2 тис. українських військ піхоти та 200 вершників, просуваючись з півночі – з району станції Долинської, взяли під контроль станції Новий Буг та Полтавку⁸⁹, а пізніше – Грейгове та Лоцькіне, наблизившись до Миколаєва.

9 грудня 1918 р. Миколаївська дума відрядила до французького представника Енно в Одесу делегацію, що мала з'ясувати з ним питання про подальшу долю думи. У цей час до Миколаєва наближалися війська Директорії УНР. 10 грудня 1918 р. місто залишили представники гетьманської влади. Припинила свою роботу і міська дума⁹⁰.

10 грудня 1918 р. Н. Григор'єв надіслав дві телеграми, які характеризують честолюбність та самовпевненість отамана, що дуже імпонувало його повстанським загонам. Перша телеграма надіслана Головному отаману республіканських військ УНР С. Петлюрі, в ній Н. Григор'єв свої сили станом на 10 грудня оцінював так: 4 тис. кіннотників, 200 гренадерів, два таємні підрозділи у Миколаєві та «безліч піхоти». Друга телеграма адресована гетьманському градоначальнику Миколаєва Е. де-Бонді: «Йду на вас. Здайте зброю і місто, і я вас безперешкодно пропускаю до Німеччини. Якщо ж вчините опір, то обеззброю, і наші баби через всю Україну палицями будуть гнати вас у Німеччину». Під Миколаєвом, біля станції Водопій, відбувся бій республіканських військ із офіцерськими дружинами. Після обстрілу Водопою єдиною гарматою, що була у загоні, григор'євці, просуваючись із Горіхівки, перейшли у наступ. Н. Григор'єв зайняв станцію⁹¹, втративши 6 козаків вбитими та 22 пораненими.

11 грудня між його штабом і німецьким комендантом Миколаєва генерал-майором фон Гільгаузенем укладена угода, за якою вранці 12 грудня республіканці вступали у місто. Н. Григор'єв зобов'язувався сприяти відправці німецьких військ на батьківщину та придушувати будь-які виступи більшовиків у межах Херсонської губернії⁹².

⁸⁹ Фест В. Николаев: последний форпост немецких войск на Черном море. Николаев : ПГО «Центр виробничої практики інвалідів АТО "ЛІТОПИС"», 2016. С. 67.

⁹⁰ Одесский листок. 1918. 13 ноября.

⁹¹ Пархоменко В. А. Отаман М. О. Григор'єв на Миколаївщині у 1918–1919 роках. *Краєзнавчий альманах*. 2001. Вип. 1. С. 33.

⁹² Фест В. Николаев – последний форпост немецких войск на Чёрном море. С. 74.

Напередодні вступу республіканських військ гетьманська адміністрація (градоначальник Е. де-Бонді, командир 6-ї дивізії генерал Богаєвський, командир 6-ї гарматної бригади генерал Іванов) та офіцерські загони «національної гвардії» на транспортах «Труд» і «Архангел Михаїл» вирушили до Одеси⁹³. На причалі залишилися кинуті гетьманцями два броньовика⁹⁴.

12 грудня 1918 р. «Республіканські війська східної Херсонщини» увійшли до Миколаєва. Отаман Н. Григор'єв видав наказ, згідно з яким відновлювалися всі закони УНР і всі свободи, що були оголошені універсалами Центральної Ради. Крім цього, звільнялися політв'язні, чинам гетьманської державної варти дозволялося виїхати до Одеси⁹⁵. Миколаївській буржуазії Н. Григор'єв пояснив, що його війська не більшовики, але якщо йому вчинять опір, то народ розпочне партизанську війну, а його закони стануть більш радикальними, ніж у більшовиків.

Після здобуття міста відбулася перереєстрація особового складу гарнізону, були звільнені з посад прихильники гетьманщини. Начальником Миколаївського гарнізону було призначено полковника М. Самосієва. 13 грудня С. Юрицина було обрано українським комісаром міста. На зборах військових 6-ї гарматної бригади на посаду командира обрано полковника М. Сухотіна. Змінився командир і у 17-му Олександрійському піхотному полку, тепер цю посаду обійняв полковник Д. В'язовський. 14 грудня на станцію Миколаїв прибув загін повстанців, організований у селі Гур'ївка, який налічував 160 осіб. Перед загоном виступив Н. Григор'єв, він пояснив повстанцям роль і значення створення республіканської армії в Україні. У 20-х числах грудня до Миколаєва прибули із Олександрії та Єлисаветграду 2 тис. українських солдатів із 42 офіцерами.

17-й Олександрійський полк і 6-а гарматна бригада визнали владу Директорії УНР та увійшли до складу Херсонської дивізії. 14 грудня склад григор'ївських військ поповнив загін повсталих селян у кількості 160 осіб⁹⁶.

Проте втримати владу в Миколаєві Н. Григор'єву не вдалося. На той час у Миколаєві склалося «тривладдя» у вигляді Ради об'єднаних українських організацій, Міської думи і німецького генерал-губер-

⁹³ Пархоменко В. А. Отаман М. О. Григор'єв на Миколаївщині у 1918–1919 роках. С. 33.

⁹⁴ Миколаївщина: нариси історії революції 1917–1921 років. С. 72.

⁹⁵ Трудовая газета. 1918. 12 декабря.

⁹⁶ ДАМО. Ф. П. 1817. Оп. 2. Спр. 283. Арк. 45, 75, 83.

натора. Реальну владу мав останній – гарнізон німців Миколаєва налічував 13 тис. осіб, які були стягнуті у місто, готуючись до евакуації у Німеччину.

Між Н. Григор'євим і німецьким командуванням наприкінці грудня виник конфлікт. Отаман став вимагати, щоб німці, без надання їм транспортних засобів, протягом 4-х днів залишили Миколаїв і Долинську, погрожуючи бойовими діями⁹⁷. 4 січня 1919 р. закінчився термін ультиматуму. Перебравшись зі своїм штабом з Миколаєва у Снігурівку, Н. Григор'єв дав наказ взяти німецьких заручників. Німці зробили те ж саме – заарештували ад'ютанта Н. Григор'єва Романюка і 20 козаків, прибулих від отамана для ведення переговорів, і заявили, що без транспортних засобів не зможуть залишити місто. І хоч згодом заручників було звільнено, німецькі частини, в ніч на 6 січня 1919 р., оточили українські казарми 17-го Олександрійського піхотного полку і обеззброїли його. А ввечері невеличкими групами українські солдати були звільнені із полкових казарм⁹⁸. 6 січня полковник Д. В'язовський видав наказ по миколаївському гарнізону: «З приводу тимчасового розпуску головних військових частин м. Миколаєва, канцелярія начальника залоги на короткий час зачиняється»⁹⁹.

Так, через самоправні, не узгоджені з командуванням Директорії УНР дії Н. Григор'єва Українська Народна Республіка втратила Миколаїв.

Без опору владу Директорії УНР визнали в м. Херсоні. 13 грудня була укладена угода між штабом отамана Н. Григор'єва та представниками військової та адміністративної влади Херсона. В угоді наголошувалося, що розташований у місті 16-й Єлисаветградський полк продовжує формування із елемента, відданого УНР, а всі російські добровольчі частини повинні негайно залишити Херсон. Гарнізон міста очолив призначений Директорією УНР М. Кедровський. 16 грудня із Вознесенська через Миколаїв у Херсон прибув ешелон республіканських військ – кавалерія та піхота. А 21 грудня 1918 р. російські офіцерські дружини з охорони порядку в місті були оточені та роззброєні військами Директорії УНР¹⁰⁰.

25–30 січня 1919 р. у Миколаєві й Херсоні висадилися французькі, грецькі й англійські війська, Н. Григор'єв усупереч наказам Директорії

⁹⁷ Фест В. Николаев – последний форпост немецких войск на Чёрном море. С. 92.

⁹⁸ Трудовая газета. 1919. 7 января.

⁹⁹ Трудовая газета. 1919. 11 января.

¹⁰⁰ Турченко Г. Ф. Південна Україна в період Директорії Української Народної Республіки. *Наукові праці історичного факультету ЗДУ*. Вип. XIX. Запоріжжя : Просвіта, 2005. С. 183.

УНР ввійшов у конфлікт з Антантою, вбачаючи в чужоземній експансії замах на своє повновладдя в регіоні. Тим більше, що в історичній літературі існують свідчення про те, що отаман і його повстанці, служачи в Армії УНР, одночасно перебували під сильним політичним впливом лівих українських есерів-боротьбистів, різко опозиційно налаштованих щодо Директорії УНР.

Показово, що обіймаючи посаду командира Херсонської дивізії, отаман Н. Григор'єв був одночасно емісаром ЦК боротьбистської партії в Олександрійському повіті. Цікавою є думка історика М. Палія про те, що під час проведення бойових операцій отаман далеко не завжди діяв відповідно до наказів петлюрівського штабу, що можна теж інтерпретувати як прояв впливу на нього українських лівих есерів. Походи григор'євців на Миколаїв і Херсон відбулися всупереч думкам С. Петлюри, який у той період уже схилявся до встановлення союзницьких стосунків із країнами Антанти¹⁰¹.

29 січня 1919 р. частини Херсонської дивізії несподівано атакували підрозділи армії УНР, завдавши їм удару в тил. 3 лютого 1919 р. григор'ївці на чолі з отаманом приєдналися до Червоної армії. 18 лютого 1919 р. у Харкові відбулася зустріч Н. Григор'єва з В. Антоновим-Овсієнком, який повідомив отаману про намір радянського командування перетворити його загони на окрему червоноармійську бригаду. 19 лютого наказом командувача Групою військ харківського напрямку А. Скачка була створена 1-ша Задніпровська стрілецька дивізія на чолі з П. Дибенком. 26 повстанських загонів Н. Григор'єва, що складали основу Херсонської дивізії, перейменували на 1-шу Задніпровську бригаду і включили до складу цієї дивізії, а сам отаман став червоним комбригом.

Херсонська дивізія як структурна частина збройних сил Директорії УНР перестала існувати. Зрада Н. Григор'єва зруйнувала петлюрівський фронт на Півдні України, примусивши Армію УНР відійти на Поділля і Волинь.

Перехід Н. Григор'єва до Червоної армії відбувся, головним чином, тому, що командування «уєнерівських» військ заборонило Херсонській дивізії розгорнути бойові дії проти сил Антанти, які зайняли тоді Південь України. Про що свідчать гнівні телеграми отамана Н. Григор'єва на адресу військових керівників УНР щодо того, що вони не дозволяли йому «скинути Антанту в море»¹⁰².

¹⁰¹ Paliy M. The anarchism of Nestor Makhno 1918–1921: An aspect of Ukrainian Revolution. Seattle; London, 1976. P. 164.

¹⁰² Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд). Львів : 3 друкарні видавничої спілки «ДІЛО», 1921. Ч. 1–2. 112 с. С. 31.

Херсонська дивізія як структурна частина збройних сил Директорії УНР проіснувала недовго – з грудня 1918 р. по лютий 1919 р. Її діяльність пов'язана з військовими та політичними амбіціями отамана Н. Григор'єва, який у вказаний хронологічний період змінив свій вектор з українського на більшовицький. Незважаючи на це, слід відзначити бійців Херсонської дивізії і їх ключову роль у встановленні влади Директорії УНР в Миколаєві та Херсоні¹⁰³.

Отже, антигетьманська повстанська боротьба на Миколаївщині носила різнобічний характер. Це і власне стихійний селянський рух, викликаний реквізіціями та тим економічним пресом, який впроваджувала місцева адміністрація, спираючись, здебільшого, на силу окупаційних військ. А також очолюваний більшовиками диверсійно-терористичний рух, спрямований на дестабілізацію ситуації, який використовував прорахунки у внутрішній політиці гетьманського уряду та німецько-австрійської адміністрації. Як окреме явище слід виділити діяльність отамана Григор'єва, який у період літа – зими 1918 р. представляв Директорію УНР.

2.2. Антибільшовицький повстанський рух

Причинами антибільшовицького повстанського руху послужили прорахунки політики радянської влади в економічних та політичних питаннях. Аграрна проблема, на думку селянства, не була вирішена – продзагони забирали вирощений селянами хліб, а торгівля ним вважалась державним злочином. Не вирішувалися національні та релігійні питання, проводилася примусова мобілізація в Червону армію. Позитивним моментом стала передача частини землі селянам, але користуватися нею було практично неможливо через політику «воєнного комунізму» (продрозверстка, насадження комун). Не покращило ситуації і розшарування селянства – класова політика, яка включала натравлення одних верств села на інші. Стихійний рух проти комун та продрозверстки радянська історіографія вважала «куркульським бандитизмом». Селянські виступи прийнято було називати «антирадянськими», хоча більшість антибільшовицьких повстань були демократичними і радянськими. Про це свідчать і їх

¹⁰³ Котляр Ю.В. Херсонська дивізія УНР (грудень 1918 – лютий 1919 рр.). *Історичний архів. Наукові студії* : зб. наук. пр. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2019. Вип. 20. С. 40.

гасла: «Геть комуністів і надзвичайку!», «Вся влада селянству!», «Ради без комуністів і ЧК»¹⁰⁴.

Здійснення і придушення повстань супроводжувалися насильством і кровопролиттям. Головну роль у придушенні антибільшовицьких виступів відіграла Всеукраїнська надзвичайна комісія з боротьби з контрреволюцією, яку очолював М. Лаціс¹⁰⁵. Для боротьби з селянством використовувалися армійські частини, що формувалися за межами України, а також комнезами. Останні часто не відповідали своєму призначенню, а були створені лише на папері. Нерідко вони самосуувалися від активної участі в надто непопулярних на селі заходах.

Антибільшовицький повстанський рух на Миколаївщині був переважно стихійним. Високим рівнем організації виділялися лише армійські повстання. Крім них, слід виділити повстання представників етнічних меншин та селянські загони, які діяли на невеликій території, часто в межах власної волості. Серед великих селянських повстань слід виділити лише діяльність Врадіївської Хліборобської республіки.

Найбільш відомі армійські повстання – це виступ отамана Н. Григор'єва та заколот у Вознесенську під керівництвом полковників Левашевського і Макарова та поручика Зеленського¹⁰⁶. Боротьбу з повстаннями армійського типу вів К. Ворошилов, який після 3-го Всеукраїнського з'їзду Рад очолив народний комісаріат внутрішніх справ УСРР. Для придушення повстань і боротьби з бандитизмом були створені спеціальні військові частини, посилено органи ВЧК.

7 травня 1919 р. Н. Григор'єву було наказано йти маршем у Бессарабію, але цей наказ суперечив планам отамана закріпитися на південному сході України. Це стало приводом для початку військових дій проти більшовиків. 8 травня в Єлисаветграді Ю. Тютюнник оголосив Універсал Григор'єва: «Народе український! Народе змучений! ... замість землі і волі тобі насильницьки нав'язують комуну, надзвичайну й комісарів з Московської оборки і тої землі, де розп'яли Христа. Ти працюєш день і ніч, ти світиш каганцем, ти ходиш у штанях з мішковини, але ті, що обіцяють тобі світлу будучність, експлуатують тебе: тобою воюють, зі зброєю в руках забирають твій хліб, реквізують твою худобу й запевняють тебе, що все це на користь

¹⁰⁴ Деникинское подполье в Николаеве (Введение). *Летопись революции*. 1926. № 3–4. С. 9.

¹⁰⁵ На защите революции: Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917–1922 : сб. док. и матер. К. : Политиздат, 1971. С. 72.

¹⁰⁶ Одеський комуніст. 1919. 19 серпня.

народу. Працьовник святий! Божий чоловік! Подивись на свої мозолясті руки ... Уряд авантюриста Раковського та його ставлеників просимо йти од нас і не насилувати всього народу. Всеукраїнський з'їзд Рад дасть нам уряд, якому ми підляжемо і свято виконаємо волю його... Всякі вбивства без суду народного, мародерства, безчинства, вторгнення в чужу оселю, незаконні реквізиції будуть припинятися на місці силою зброї. Своїми замісниками призначаю товариша Юрка Тютюнника, товариша Горбенка та товариша Масенка, котрим довіряю важке завдання»¹⁰⁷.

Популярні серед селян гасла, великий антибільшовицький рух – 98 повстань в Україні у квітні – дали Григор'єву змогу захопити значну територію: від Черкас і Кременчука до Херсона і Миколаєва. Тилові частини Червоної армії ледь чинили опір, а деякі з них переходили на бік повсталих. Так, 12–14 травня 1919 р. в Миколаєві сталося антибільшовицьке повстання моряків флотського півекіпажу, які виявили солідарність з ідеями григор'ївщини¹⁰⁸. З пропозицією об'єднати сили Н. Григор'єв звернувся до Н. Махна, який тоді був союзником більшовиків. Н. Махно запевнив більшовицьке командування, що він триматиме фронт, а своє ставлення до григор'ївщини з'ясує пізніше¹⁰⁹. Штаб повстанців перебував в Олександрії, а головні сили отаман планував кинути на Лівобережжя.

Наступ григор'ївських військ порушив більшовицьку систему «викачування» продовольства з України. На захопленій території «були розігнані продовольчі органи в повітах, розграбовані заготівельні пункти зерна»¹¹⁰, відзначалося в доповіді Одеського губпродрому. В результаті заколоту були відрізані від заготівлі найбільш забезпечені хлібом повіти Херсонської й Таврійської губерній.

Проте успіхи Н. Григор'єва не об'єднали навколо нього антибільшовицькі сили. Н. Махно, вбачаючи в Н. Григор'єві небезпечного конкурента, відмовився приєднатися й навіть публічно осудив заколот. Отаман Зелений, що виступав раніше, також не надав йому допомоги. Відмежувалися від Н. Григор'єва майже всі українські партії правої орієнтації. Селянство перестало підтримувати григор'ївщину, зрозумівши, що отаман виступає не тільки проти більшовиків, а й проти системи рад взагалі.

¹⁰⁷ ЦДАВО України. Ф. 1076. Оп. 3. Спр. 11. Арк. 3.

¹⁰⁸ Деникинское подполье в Николаеве (Введение). С. 9.

¹⁰⁹ Верстюк В. Ф. Перший союз Н. Махно з радянською владою. *Минуле України: відновлені сторінки*. К. : Наукова думка, 1991. С. 80.

¹¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 382. Арк. 16, 112.

Не підняли престиж григор'івців і терористичні дії. Без селянської підтримки григор'івське військо розбилося на ряд загонів, що поступово перетворилися в банди погромників, тероризуючи місцеве населення. Розстріли проводилися незалежно від партійної належності. Розстрілювали більшовиків, боротьбистів, робітників радянського апарату, комнезамівців. Зокрема, в Казанці було знищено 32 особи¹¹¹.

Значно послаблені сили григор'івців вдалося розгромити загонам Червоної армії. Використовувалися, зокрема, частини бригади М. Голубенка та інтернаціонального полку, що прибули з Одеси, бронепоезд «Спартак», кораблі Дніпровської військової флотилії, робітничі загони. Війська під командуванням К. Ворошилова (Кременчуцький напрям) та О. Пархоменка (Катеринославський напрям) у третій декаді травня взяли в лещата основні сили григор'івців і розгромили їх біля станції Кобеляки на Полтавщині. 22 травня 1919 р. була захоплена столиця отамана – Олександрія. Після цього «григор'івський повстанський рух перетворюється в купу грабіжницьких банд, він почав розкладатися на очах»¹¹².

Отаман Григор'єв зробив останню спробу приєднатися до махновців. В особистій розмові Н. Махно зрозумів, що Н. Григор'єв вбачає ворогів лише в більшовиках, творячи насильства над селянами. Звинувативши його у зв'язках з денікінцями, Н. Махно спровокував перестрілку, в результаті якої Н. Григор'єв був убитий 27 липня 1919 р. в селі Сентове Олександрійського повіту¹¹³. Виступ отамана Григор'єва тривав менше місяця – з 7-го по кінець травня 1919 р., хоча рештки загонів діяли до липня і були знищені біля сіл Грейгове, Явкіне, Полтавка-Баштанка та станції Березнегубата¹¹⁴.

Заколот Н. Григор'єва був одним із перших великих антибільшовицьких виступів армійського типу. Його підтримали широкі маси селянства. Коли ж григор'івці відійшли від системи рад, то лави їх бійців зменшилися. Військові частини поступово перетворилися в банди мародерів, що були розгромлені загонами Червоної армії.

Крім армійських повстань, певне значення для Миколаївщини мали повстання представників етнічних меншин. 8 серпня 1919 р. повстанський рух перекинувся на німецькі колонії Миколаївщини і

¹¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 5. Оп. 5–1. Спр. 240. Арк. 2.

¹¹² Максименко Я. Из истории партизанской борьбы в Донбассе и Екатеринославщине в 1918–1919 годах. *Летопись революции*. 1925. № 4. С. 164.

¹¹³ Аршинов П. История махновского движения (1918–1921). Запорожье : Дикое поле, 1995. С. 130.

¹¹⁴ Наша біографія. *Народна трибуна*. 1987. 3 січня.

охопив ряд селищ на лівому березі Південного Бугу, до них приєдналися і болгари-колоністи. При цьому українські селяни, німці-колоністи і болгари-колоністи часто діяли спільно проти більшовицьких військ. Так, повстання болгарського населення села Тернівка підтримали жителі села Червоне поблизу Миколаєва. Тернівці намагалися захопити Миколаїв. Партийна дружина з міста була перебита повстанцями, а для їх придушення використали артилерію. Незабаром почався новий наступ на Миколаїв. Болгари-колоністи та українські селяни підійшли майже до Інгульського мосту, але польові гармати знову примусили їх відступити. Без перепочинку миколаївці-більшовики відбивалися від повсталих селян протягом усього серпня 1919 р.¹¹⁵

У серпні 1919 р. відбулися антибільшовицькі повстання в селах Мостове, Козлово-Нечаяне, Ландау, Велика Корениха. Повстанці намагалися перешкодити просуванню загону під командуванням Ф. Анулова, знищували партійних працівників. Так, у Козлово-Нечаяному українськими повстанцями було знищено загін уповноваженого уряду УСРР Й. Скляра в кількості 20 осіб, який відступав від німців-колоністів¹¹⁶. В Явкиному повсталі селяни під керівництвом П. Гудимова і С. Коломотського розгромили партійний осередок¹¹⁷.

Невеликі загони створювались за принципами «селянської вольниці». Вони часто використовували тактику розсіювання і діяли по всій території Миколаївщини. Нерідко партизанські загони, які не мали чіткої програми дій, скочувалися до мародерства. Саме на них більшовицькою пропагандою обґрунтовувалося гасло боротьби з «куркульською контрреволюцією та бандитизмом»¹¹⁸.

Повстання антибільшовицького напрямку весни – літа 1919 р. не переросли в згуртований селянський рух з певними цілями та завданнями. Хоча частина з них досягла високого рівня організації і була ліквідована перед приходом денікінських військ. Типологія антибільшовицьких повстань свідчить про хибність політики більшовицької влади в аграрному, національному та військовому питаннях, що призвело до спалаху повстансько-партизанського руху.

¹¹⁵ Котляр Ю. В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917–1925). С. 59.

¹¹⁶ Котляр Ю. В. Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1931). С. 88.

¹¹⁷ ДАМО. Ф. Р. 940. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 35.

¹¹⁸ Очерки истории Николаевской областной партийной организации. Одесса : Маяк, 1980. С. 70.

2.3. Антиденікінський повстансько-партизанський рух

Наприкінці літа 1919 р. Миколаївщина була захоплена білогвардійськими військами, однак швидко проти них розпочався новий етап повстанської боротьби. Привертає увагу те, що багато загонів очолили отамани, які партизанили в тилу Червоної армії¹¹⁹. В донесеннях того часу говорилося: «Селянство, яке відчуло режим денікінщини – повернення земель поміщикам, відшкодування їм збитків, грабунки – невдоволене та тримається зухвало. Дякуючи чому повстанці, Зелений, Ангел, знову популярні серед селянства»¹²⁰.

Денікінський режим мав великі вади. Головний недолік – це невіршеність аграрного питання. Спроби білогвардійців реставрувати поміщицьке землеволодіння, «третій сніп» та реквізиції наштотувалися на опір селянства. Вирішальною причиною, що послужила початком збройної боротьби, стала примусова мобілізація до Добровольчої армії. Не покращили ситуації, а навпаки, загострили – погроми та приниження національних меншин. Позитивними явищами можна вважати лише свободу віросповідання і торгівлі, але в цій ситуації вони не мали вирішального значення.

Повстанський рух селян Миколаївщини осені 1919 – зими 1920 рр. мав переважно антиденікінську спрямованість, хоча діяли і антибільшовицькі (проденікінські) загони. Рух антиденікінського спрямування був дуже строкатим у політичному відношенні. Тому його класифікація може бути лиш умовною. Вона має на меті показати різноманітність форм повстанського руху селян. Проте ввести кожен прояв партизанства в цю схему практично неможливо, бо чисті типи траплялися дуже рідко. Найчастіше це була повна мішанина різних груп населення і партій, які ставили перед собою головне завдання – боротися з денікінщиною.

Серед антиденікінських виступів слід виділити такі типи: власне селянські загони, більшовицькі, боротьбистсько-борбистські, виступи представників етнічних меншин, формування державною типу (Висунська і Баштанська республіки). Серед проденікінських виступів вирізнялися загони «куркульської самооборони» при білогвардійському керівництві. Певну кількість серед повстань займали бандитські формування. Така строкатість серед повстансько-партизанських загонів обумовлювалася тодішньою соціальною структурою населення.

¹¹⁹ Верстюк В. Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы. *Украина в 1917–1921 гг.* К. : Наукова думка, 1991. С. 120–121.

¹²⁰ Гражданская война на Украине 1918–1920 : сб. док. и матер. в 3-х тт., 4-х кн. К. : Наукова думка, 1967. Т. 2. С. 446.

На Миколаївщині суто селянським був загін Г. Трояна, до якого приєдналася група трикратських жителів. Повсталі нападали на денікінські роз'їзди та розвідки¹²¹. В с. Парутиному перед відступом денікінців організували повстанський загін з 80-ти бійців, який без зброї зробив напад на очаківські казарми. Повстанці озброїлися, деморалізували білогвардійців, чим сприяли захопленню Очакова більшовицькими військами¹²². В Анатоліївці селяни на чолі з Г. Тимофєєвим розгромили білогвардійський гарнізон¹²³. Виступи селян Братського і Сергіївки спочатку були також селянськими, але пізніше потрапили під вплив більшовиків. Командував загоном братчан В. Афанасьєв.

Повстансько-партизанський рух селянського типу був широко розповсюджений на Миколаївщині. Проте в чистому вигляді на довгий час він залишався рідкісним. Для цього була потрібна насамперед відносно велика кількість повстанців у загоні та колоритна фігура ватажка. Найчастіше ж селяни потрапляли під вплив більшовиків, махновців, боротьбистів, борбистів або скочувалися до реквізицій (грабунків).

Боротьбою проти денікінщини на території Миколаївщини керував підпільний комітет, який очолював С. Інгулов, а з середини листопада 1919 р. — А. Колтун. Більшовики проводили агітаційну роботу, розповсюджували листівки із закликами до боротьби¹²⁴. Під їх керівництвом були створені партизанські загони в селах Єланець та Анатоліївка. В Єланці його керівником був більшовик А. Новиков. До загону приєдналися солдати Єланецької та Щербанівської волостей, що були мобілізовані до денікінської армії. В селі Анатоліївка на початку вересня 1919 р. партосередок створив більшовицьке підпілля, яке очолив Т. Єфремов, під його керівництвом була створена партизанська група Ф. Воскова та К. Сичова. 21 січня 1920 р. партизани розгромили білогвардійський загін до 100 бійців, що прибув у Анатоліївку¹²⁵. Великий вплив мали більшовики і на партизан Антонівської волості, якими керував Н. Губа.

Повстанський рух селян більшовицького типу відрізнявся високою організованістю. У губернських, повітових та деяких волосних центрах

¹²¹ Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. С. 338.

¹²² Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). Ф. П. 2. Оп. 1. Спр. 613. Арк. 3.

¹²³ ДАОО. Ф. П. 2. Оп. 1. Спр. 208. Арк. 18.

¹²⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 71–72.

¹²⁵ ДАОО. Ф. П. 2. Оп. 1. Спр. 571. Арк. 21–24.

були створені більшовицькі підпільні комітети, що координували дії партизанських вагонів. Повстанці мали тісні зв'язки з польовими штабами Червоної армії, проводили спільні бойові операції.

Крім більшовиків, великий вплив на партизанський рух селян мали партії боротьбистів та борбистів. Часто їх представники діяли спільно з більшовиками, проте в деяких випадках створювали власні підпільні комітети та повстанські загони. На Миколаївщині боротьбисти та борбисти входили до урядів Висунської та Баштанської республік, а також мали власні партизанські загони. Один з таких загонів створено неподалік від Миколаєва – у Богоявленську. У ньому партизанили селяни і робітники¹²⁶, кількістю понад 200 бійців, з двома кулеметами¹²⁷.

Боротьбистсько-борбистський тип селянських повстань не мав чіткої організації. Есери очолювали невелику кількість повстанських загонів, що діяли самостійно. Не випадково широку популярність мали об'єднані ревкоми і повстанками, які контролювали діяльність партизанських загонів.

Певним сегментом антиденікінського повстанського руху були виступи представників етнічних меншин. На Миколаївщині складна ситуація була з болгарською колонією Тернівка. У серпні 1919 р. тернівці боролися проти більшовиків, а вже в грудні цього ж року розпочали повстання проти денікінців. Його жорстко придушили каральні загони, але на цьому боротьба не закінчилася¹²⁸. Під час відступу білогвардійських військ з Миколаєва 1 січня 1920 р. озброєний загін тернівців напав на підрозділ денікінців¹²⁹. Виступали проти білогвардійської політики реквізицій і німецькі колоністи, зокрема, жителі Ландау, Блюменфельд, Мюнхен. Єврейська колонія Ефінгар стала головною базою полтавців-баштанців після розгрому Баштанської республіки¹³⁰.

Виступи представників етнічних меншин можна вважати антиденікінською силою, проте суто національні виступи відбувалися не часто. Найчастіше болгари, євреї, німці були учасниками селянських повстань різних типів.

¹²⁶ Гриценко М. З історії боротьби з інтервентами озброєних сил революції на Херсонщині (1919–1920 рр.). Херсон : Істпарт, 1933. С. 5.

¹²⁷ Биншток М. Николаевское подполье. *Летопись революции*. 1926. № 3–4. С. 13.

¹²⁸ Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве. *Летопись революции*. 1924. № 4. С. 40–41.

¹²⁹ Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. С. 467.

¹³⁰ ДАОО. Ф. П. 2. Оп. 1. Спр. 1198. Арк. 44.

Крім антиденікінських повстань, на Миколаївщині були й такі, що підтримували денікінську владу. Соціальною опорою таких виступів були поміщики та заможні селяни. Загони «куркульської самооборони» діяли на Миколаївщині під керівництвом полковників Салікова¹³¹ та Лобурева¹³². Проденікінський повстанський рух мав ті ж причини, що і антибільшовицькі повстання весни – літа 1919 р., і був його логічним продовженням. Проте він не був таким масовим, оскільки більшість селян вбачали головного ворога в денікінському режимі.

Складною і водночас негативною сторінкою повстансько-партизанської боротьби був бандитський напрямок. Бандитські формування займалися погромами, вбивствами, грабунками і не ставили перед собою ніякої політичної мети.

Антиденікінський селянський рух починався стихійно або організовувався агентами. Пізніше вирішальну роль у ньому відігравали більшовики, боротьбисти та борбисти. Серед повстань антиденікінського напрямку можна виділити такі типи: селянський, більшовицький, боротьбистсько-борбистський, рух представників етнічних меншин, формування державного типу. Період осені 1919 – зими 1920 рр. – це також продовження антибільшовицьких повстань, які прийняли форму проденікінського повстанського руху. Серед них слід виділити діяльність так званої «куркульської самооборони».

2.4. Антикомуністичні виступи

Антикомуністичний повстанський рух у 1920–1921 р. був потужним фактором суспільно-політичного життя. Представники української інтелігенції, національно свідомого селянства та робітники активно протидіяли всім спробам більшовиків стабілізувати своє становище в Україні. Вони створювали та брали участь у партизанських загонах і повстанських організаціях, що проявляли особливу активність у 1921 р.¹³³

В умовах червоного терору українське село перейшло від локальних повстань до партизанської та підпільної боротьби. Партизанські загони були найпростішою формою організації, імпульс до якої йшов «знизу», від самих селян, але активну роль у цьому

¹³¹ Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). Ф. Р. 1925. Оп. 1. Спр. 471. Арк. 13.

¹³² ДАХО. Ф. Р. 1925. Оп. 1. Спр. 262. Арк. 6.

¹³³ Файзулін Я. Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет 1921 року: з історії агентурно-оперативної розробки органів ВУЧК. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* 2012. Вип. 8. С. 176.

процесі зіграла та ланка української інтелігенції, що була найближчою до селян. Саме її представники стали отаманами загонів. Більшовики на практиці не могли часто порозумітися саме з усім селянством, а не з якоюсь окремою його частиною, що спростовувало їх класові теорії ще за життя декого з «класиків». Утім, навіть на рівні теорії селянство ніколи не розглядалося комуністичними ідеологами рівноцінним союзником пролетаріату (партії РКП (б)), а трактувалося скоріше як потенційний ворог. Отже, більшовикам, щоб зміцнити свою владу в українському селі, необхідно було впливати на весь селянський загаль. Що вони й робили переважно в дусі політики «воєнного комунізму», тобто карально-репресивними методами¹³⁴.

Серед заходів, які проводилися більшовицьким керівництвом, особливо негативно сприймалася політика «воєнного комунізму». Слід вважати, що «воєнний комунізм» був не тільки головною причиною ворожого ставлення селянства до радянської влади, але і головною причиною, яка не дозволяла ліквідувати повстанство, більше того, вона сприяла його консолідації¹³⁵. Аналогічно сприймалася політика «класового розшарування» на селі та створення комітетів незаможних селян.

У цих умовах більшовики почали штучно провокувати антагонізм на селі. Так, у постанові Ради Народних Комісарів УСРР від 29 січня 1921 р. вказувалося:

«1. Фронт війни з бандитизмом оголосити фронтом такої ж державної ваги, яким був фронт по боротьбі з білогвардійськими генералами і яким є фронт по боротьбі з господарською розрухою, закликавши маси трудящих України до нещадної боротьби з куркульсько-поміщицьким бандитизмом.

2. З метою політично-економічного роззброєння куркульства, яке живить бандитизм, зобов'язати всі військові й цивільні органи влади всебічно сприяти процесу розшарування села шляхом збільшення числа комітетів незаможників, посилення і поглиблення їх праці»¹³⁶.

Не менше значення мали «Коротка інструкція по боротьбі з бандитизмом і куркульськими повстаннями», затверджена РНК УСРР 20 квітня 1920 р., а також постанова РНК УСРР від 19 квітня 1921 р. про створення «революційних трійок». Вони мали права ревтрибуна-

¹³⁴ Мешков Д., Архірейський Д. Сини ображених батьків. *Константи*. 1999. № 2. С. 52.

¹³⁵ Верстюк В. Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы. С. 156.

¹³⁶ Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Харків : Видання Народного Комісаріату УСРР, 1921. Т. 1. С. 34–36.

лів, їх діяльність не регламентувалась юридичними процедурами, а рішення виконувались безапеляційно¹³⁷.

Значний вплив на розмах повстанського руху мала також поведінка деяких частин Червоної армії, особливо тих, що були перекинуті з Центральної Росії. Розглядаючи більш заможного українського селянина винятково як куркуля, вони і ставилися до нього відповідно – як до ворога. Особливо під час самозабезпечення червоноармійських частин, «... яке доходило до збирання продуктів відрами, і розгляданні населення, як переможеного ворога»¹³⁸.

Частини Червоної армії в широких масштабах застосовували каральні акції. У квітні 1920 р. тільки за підозрою в розборі залізничного полотна на роз'їзді Казанка – Новий Буг радянським панцерником було обстріляне село Н. Дмитрівка, що знаходилося поблизу. Внаслідок артобстрілу було вбито і поранено 30 осіб, згоріло 12 хат¹³⁹.

Подібні явища зустрічали опір з боку селян, а також низових радянських та партійних працівників, які більше стикалися з повсякденним життям мас та краще розуміли їх настрої. Вони справедливо вказували, що внаслідок подібних дій радянська влада «отримує не розшарування села, а сприяння його згуртуванню під куркульським впливом на загальному лихові та біді, які спричиняються червоними військами»¹⁴⁰. Однак подібні заходи продовжували мати місце протягом усього часу боротьби з селянським повстанським рухом.

У свою чергу, повстанці також діяли не в «білих рукавичках». У захоплених місцевостях вони перш за все розправлялися з радянськими працівниками, активістами, членами сільрад та КНС, червоноармійцями. Так, згідно з підрахунками А. Залевського, повстанцями було знищено маже всіх сільських комуністів Вознесенського повіту¹⁴¹.

Протест селян набував різних форм, найпоширенішою з яких була збройна боротьба. У повстаннях брала участь значна частина українського селянства. Застосовуючи тактику партизанської боротьби, повстанці тримали під контролем практично всю сільську місцевість. IV конференція КП(б)У мусила визнати, «що куркуль став фактичною

¹³⁷ Ганжа О. «При применении расстрелов бить на психику неторопливым приготовлением к жеребьевке». *Віче*. 1994. № 1. С. 121.

¹³⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 448. Арк. 5.

¹³⁹ Ганжа О. І. Опір становленню тоталітарного режиму в УСРР. *Серія «Історичні зошити»*. К. : Інститут історії України НАН України, 1996. С. 7.

¹⁴⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 195. Арк. 136.

¹⁴¹ Залевський А. Д. Розгром куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні (1921–1922 рр.). *Український історичний журнал*. 1959. № 4. С. 93.

владою на Україні»¹⁴². Та навіть визнавши факт втрати влади в сільській місцевості, більшовики не змогли остаточно зрозуміти її причини. Вони побачили лише те, що лежало на поверхні, і пояснювали критичне становище на селі лише діями куркулів. Дійсно, куркульство постачало повстанські загони не тільки фуражем, продовольством, але й найголовніше – керівними кадрами. Однак, переважно учасники повстанських загонів походили із незаможних верств села.

На Миколаївщині повстанський рух був найбільш організованим і багаточисельним у Первомайському повіті. Значні ліси і балки, сусідство з румунським кордоном і Поділлям, і, врешті, національно свідоме українське селянство робили цю місцевість сприятливою для партизанської війни проти більшовиків¹⁴³.

Антикомуністичний селянський рух на Миколаївщині представлений загонами Залізняка, Підкови, Головатого, Марченка, Гризла і Чумака (Кравченка) у Первомайському повіті. У Вознесенському повіті найбільш небезпечним для більшовиків був загін полковника Іванова на прізвисько «Чорна борода». Повстанці нападали на продзагони, військові і цивільні об'єкти, відбивали конфісковане в селах майно, знищували продподаткову документацію, ліквідовували радянський і партійний апарат, здійснювали терор щодо більшовиків, чекістів, членів їх сімей.

Головне ядро повстанства складав загін отамана Свища, що мав 110 шабель. Він являвся залишком загону Іванова. У травні після боїв з більшовиками загін Свища розпався на ряд груп по 7–8 осіб, що вчиняли невеликі напади. Свищ діяв на південний схід від Нового Бугу і називав себе Чорним Вороном¹⁴⁴.

В інших повітах активними були повстанські загони Задорожнього та Гупала. Головною базою повстанців у Миколаївському повіті був Новий Буг¹⁴⁵.

Одним із найбільш відомих отаманів Херсонщини і Миколаївщини був Ф. Іванов, селянин з Криворіжжя. У 1920 – першій половині 1921 рр. його окреме формування, як територіальний відділ махновських військ, діяло на стику Катеринославської, Миколаївської та Кременчуцької губерній, руйнуючи радянський тил. З повстанцями

¹⁴² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К. : Політична література України, 1976. Т. 1. С. 71.

¹⁴³ Боган С. М. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920–1923 рр. *Записки історичного факультету*. Вип. 8. Одеса, 1999. С. 161.

¹⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 63.

¹⁴⁵ ДАМО. Ф. Р. 156. Оп. 1. Спр. 703. Арк. 8.

Іванова діяли групи отаманів Гладченка, Федоренка, Павловського¹⁴⁶. Літо 1921 р. стало часом справжньої катастрофи для махновщини. Приблизно наприкінці липня – на початку серпня загинув і Федір Іванов, але загін очолив його брат Григорій.

Піком активності іванівців стала, як не дивно, друга половина 1921 р., час загального спаду повстанського опору в Україні. Влада на рівні Постійної наради щодо боротьби з бандитизмом при Раднаркомі неодноразово приймали постанови про негайну ліквідацію «банди» Іванова¹⁴⁷. Проте всі ці плани зазнавали фіаско. Спираючись на підтримку місцевого селянства, іванівці й не думали складати зброю. Повстанські диверсії чергувалися із чекістськими провокаціями, бої – з переслідуваннями, перемоги – з поразками. Чисельність особового складу загону в цей час коливалася від 45 до 120 бійців. Район бойових операцій визначався трикутником Олександрія – Вознесенськ – Кривий Ріг. Повстанцям допомагало антибільшовицьке підпілля. Військовий прапор формування прикрашав напис «Сини ображених батьків»¹⁴⁸.

Брали участь в антикомуністичному повстанстві і представники етнічних меншин. На території Вознесенського повіту в районі німецьких колоній Шпаєрово та Роштадт діяло чисельне повстанське формування німців-колоністів. Ним керували офіцери: Роштадт, Генер, Бісмарк та Меєр¹⁴⁹.

Антикомуністичний селянський рух у 1920–1921 рр. мав чітко виражені два політичні напрями: національний (петлюрівщина) та анархо-махновський. Для Півдня України було характерним певне переважання анархо-махновського напрямку над національним. Тому прояв національного руху на Миколаївщині (Первомайська петлюрівська повстанська організація) вимагає окремого дослідження як унікальне явище для цього регіону.

Керівництво українським антикомуністичним рухом здійснював Всеукраїнський центральний повстанський комітет (ВУЦПК, Цупком), який створили 18 березня 1921 р. у Києві. Його головним завданням було забезпечення підготовки загальноукраїнського повстання проти більшовицького режиму, а в перспективі – відновлення суверенної

¹⁴⁶ ДАХО. Ф. Р. 1650. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 127.

¹⁴⁷ ДАОО. Ф. П. 2. Оп. 1. Спр. 1198. Арк. 21.

¹⁴⁸ Соловей Д. Голгота України. Частина 1. Московсько-більшевицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною. Дрогобич : Відродження, 1993. С. 134.

¹⁴⁹ Отчет Одесской Губернской Чрезвычайной комиссии к IV Губернскому Съезду Советов. Одесса : Издание Одесской Губчека, 1921. С. 28.

Української Народної Республіки. ВУЦПК взаємодіяв з урядом С. Петлюри в екзилі та Повстансько-партизанським штабом під керівництвом Ю. Тютюнника. До керівної п'ятірки ВУЦПК входили: І. Чепилко, Ф. Наконечний (Дністров), С. Махиня, І. Данчевський та О. Грудницький¹⁵⁰.

У 1921 р. на території УСРР стихійно формувалася підпільна повстанська мережа. «Наказ № 1 по Повстанським військам», підписаний С. Петлюрою та Ю. Тютюнником, закликав населення України об'єднуватися в повстанські загони та готуватися до загального повстання, однак не вдаватися до передчасних збройних виступів, очікуючи відповідного наказу від координуючих організацій. Після закінчення всіх приготувань «буде виданий наказ про повстання, де буде сказано, що і кому треба робити»¹⁵¹.

Тому в завдання ВУЦПК входило налагодження зв'язку із діючими партизанськими загонами і повстанськими організаціями. На контакт із повстанським центром стали виходити їхні представники. Вони прагнули консолідації зусиль, хотіли отримати інформацію про хід підготовки загального повстання, директиви й засоби для ведення боротьби. Керівники ВУЦПК призначили відповідальних працівників для організації повстанського руху на місцях. Так, після складання рапорту керівнику ППШ і зустрічі з Головним отаманом, Ф. Наконечний отримав офіційний мандат, згідно з яким він мав об'єднувати між собою розрізнені партизанські загони та повстанські організації, налагоджувати зв'язок між українським підпіллям і Головною командою військ УНР¹⁵².

У підпорядкування ВУЦПК перейшла також «Військова організація січових стрільців» (ВОСС), створена у квітні 1921 р., а у травні 1921 р. перейменована в Українську військову організацію (УВО). Член ВОСС Т. Шестак вербував бійців для підпільної організації, збирав інформацію про чисельність більшовицьких військ, їх озброєння, дислокацію та політичні настрої серед військовослужбовців. Проте головним завданням Т. Шестака була фіксація відомостей про петлюрівські організації: райони оперування, чисельність, бойові акції, матеріальне становище.

¹⁵⁰ Василенко В. Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р. (за документами ГДА Служби безпеки України). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2008. № 1/2. С. 141.

¹⁵¹ Рейд у вічність : зб. док. / за ред. Р. Ковалю. К. : Видавництво «Діокор», 2001. С. 4.

¹⁵² Файзулін Я. Організація підпільної повстанської мережі в Україні в 1921 році та Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* 2012. Вип. 7. С. 303.

Протягом 24 березня – 11 травня 1921 р. Т. Шестак відвідав головні центри підпільного петлюрівського руху: Балту, Єлизаветград, Первомайськ, Умань¹⁵³.

Процес створення та діяльності Первомайської повстанської організації проходив у 1920–1921 рр. Підпільні групи формувалися з селян та колишніх офіцерів царської армії. Керував організаційним процесом М. Кулев, член УСДРП, вчитель, який мав зв'язок з агентом С. Петлюри отаманом Недолженком¹⁵⁴. Групи діяли в Берізках, Богополі, Голті, Грушівці, Доманівці, Кінецьполі, Мигії, Ольвіюполі, Сировому, а також і в с. Болгарка, де була сильна куркулько-поміщицька опозиція¹⁵⁵. Проте єдиної підпільної організації на перших порах створено не було.

Влітку 1921 р. в Первомайський повіт прибув із Галичини курінний отаман І. Нагорний – уповноважений штабу головної розвідки та військовий інструктор трьох повітів: Єлизаветградського, Ананьєвського і Вознесенського¹⁵⁶. Під його керівництвом розрізнені групи Первомайського повіту поступово почали перетворювались у єдину повстанську організацію. Був створений штаб на чолі з П. Осипенко, який мав досвід організації «куркульських повстань» у 1919 р. Штаб дислокувався в с. Добровеличківка¹⁵⁷.

Первомайська підпільна організація мала зброю, яка зберігалась в членів підпільних груп. Основною базою збереження зброї служило с. Кам'яний Міст. За відомостями В. Середенка, джерелом поповнення стала зброя Врадіївських повстанців, зокрема, кулемет та чотири ящики з патронами¹⁵⁸.

У розпорядженні організації знаходились друкарські машинки, на яких друкувалися відозви, прокламації та різного роду фіктивні документи для підпільників. Прокламації друкували Городецький і Паложкін. Часто ця робота проходила на кухні, коли інші члени групи співали, щоб заглушити стук друкарської машинки. Прокламації, надруковані в Первомайську, передавалися до сільських осередків у Мигії, Лашевці та Богуславці¹⁵⁹.

¹⁵³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Спр. 74760-ФП. Т. 6. Арк. 35.

¹⁵⁴ ДАМО. Ф. Р. 5859. Оп. 2. Спр. 6648. Арк. 2.

¹⁵⁵ ДАМО. Ф. Р. 5859. Оп. 2. Спр. 6645. Арк. 115.

¹⁵⁶ ГДА СБУ. Спр. 44224. Т. 6. Арк. 60.

¹⁵⁷ ДАМО. Ф. Р. 5859. Оп. 2. Спр. 6648. Арк. 2.

¹⁵⁸ ДАМО. Ф. Р. 5859. Оп. 2. Спр. 6645. Арк. 131.

¹⁵⁹ ДАМО. Ф. Р. 5859. Оп. 2. Спр. 6644. Арк. 207–208.

Для підробки документів використовувалися оригінальні бланки з штампами та печатками, які викрадали члени підпілля, що працювали за завданням у партійних, комсомольських та радянських органах. Так, А. Белінський, працюючи в комітеті комсомолу, надавав бланки, сам ставив печатки, до яких мав доступ і видав три піддроблених комсомольських білети¹⁶⁰. Під час обшуку у Т. Мельніченка було знайдено дві фальшиві печатки¹⁶¹. Для таємних послань вчитель В. Середенко розробив спеціальний шифр, який розповсюджував серед перевірених членів організації¹⁶².

Матеріальні ресурси Первомайської організації склалися з внесків її членів, а також за рахунок реалізації речей, які добувалися під час силових акцій¹⁶³.

Головним джерелом поповнення підпільних груп служили члени «Просвіти». Одна із таких просвітянських груп діяла в с. Кам'яний Міст. Її керівником був В. Середенко, а до складу входили 4 особи. Члени «Просвіти» регулярно збиралися для обговорення важливих політичних питань. Оскільки ніяких ресурсів «Просвіта» не мала, тому члени групи вирішили вступити до більш багаточисельної петлюрівської організації¹⁶⁴. 12 липня 1920 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про Просвіти», яка ставила за мету удержавлення цих громадських інституцій, а в разі неможливості цього – повну їх ліквідацію. Ще одим джерелом поповнення лав Первомайської підпільної організації служили навчальні заклади: вчительська семінарія в Добровеличківці та сільськогосподарський технікум в Ольвіополі¹⁶⁵.

На початку вересня 1921 р. в Україну з Відня за завданням членів Директорії УНР А. Макаренка, О. Андріївського і Ф. Швеця був перекинутий всеукраїнський інформатор, головнокомандувач повстанськими військами Херсонщини отаман Лихо (К. Бондарук). З прибуттям отамана Лиха організаційна фаза структурування підпільних груп Первомайського повіту завершилась. На початку вересня 1921 р. в Холодному Яру було проведено збори керівників підпільних петлюрівських організацій, де було вирішено готуватись до спільного виступу проти більшовиків. Своїм першим заступником К. Бондарук призначив курінного отамана І. Нагорного. Разом вони інспектували повстанські загони, створювали нові осередки, забезпечували їх зброєю та боєприпасами, закладали склади зброї та продовольства. У

¹⁶⁰ ДАМО. Ф. Р. 5859. Оп. 2. Спр. 6647. Арк. 33.

¹⁶¹ ДАМО. Ф. Р. 5859. Оп. 2. Спр. 6642. Арк. 14.

¹⁶² ДАМО. Ф. Р. 5859. Оп. 2. Спр. 6645. Арк. 151.

¹⁶³ ДАМО. Ф. Р. 5859. Оп. 2. Спр. 6648. Арк. 3.

¹⁶⁴ ДАМО. Ф. Р. 5859. Оп. 2. Спр. 6645. Арк. 129.

¹⁶⁵ ДАМО. Ф. Р. 5859. Оп. 2. Спр. 6648. Арк. 3.

Чорному лісі та на острові Мигія проводилися інструктивні збори керівників осередків. На квартирі у М. Кулева відбувалися збори, на яких обговорювалися питання про письмову агітацію, організацію загону у Врадіївці та про об'єднання з повстанськими групами інших волостей¹⁶⁶.

До складу Первомайської підпільної організації входили: завідувач повітовим земельним відділом С. Комісаренко, завідувач повітовим відділом освіти К. Близнюченко, начальник телеграфу на станції Голта М. Ясельський, секретарка повітової НК О. Лаврентьєва, заступник начальника повітового відділу карного розшуку М. Гольдберг та ін.¹⁶⁷

Порядок підпорядкованості підпільних організацій, згідно з відомостями ВНК, був такий: Штаб С. Петлюри – Всеукрцентр-повстанком – уповноважені від С. Петлюри та Центрповстанкому – губернські організації – уповноважені по районах – повітові організації – волосні організації та сільські осередки. Деякі загони, як, наприклад, отамана Струка, були підпорядковані безпосередньо С. Петлюрі¹⁶⁸.

Схема Первомайської повстанської організації мала такий вигляд: уповноважені від С. Петлюри та Центрповстанкому (К. Бондарук та І. Нагорний) – губерньська організація (Одеська) – повітові організації (Первомайська, Вознесенська) – волосні організації, міські та сільські осередки (Богополь, Ольвіополь, Голта, Врадіївка)¹⁶⁹.

Члени повстанської організації займалися не лише організаційною та пропагандистською діяльністю. Вони готували загони для збройних виступів і проводили терористичні акції проти радянських співробітників та міліціонерів на території Первомайського та Балтського повітів¹⁷⁰.

Вказані дії підпільників були «помічені» чекістами та керівництвом більшовицьких партійних комітетів та осередків. Про наявність Первомайської організації стало відомо Особливому відділу 14-ї армії. Повітовим управлінням Надзвичайної комісії вдалося укоренити у підпільних групах і навіть повстанських штабах своїх агентів. Інформація про підготовку повстання йшла звідусіль та із перших рук. А провали розпочалися із прикрого випадку.

На базарі в Первомайську оперуповноважений НК (прізвище у документах не вказане) впізнав і затримав колишнього вчителя

¹⁶⁶ ГДА СБУ. Спр. 44224. Т. 6. Арк. 60.

¹⁶⁷ Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії. С. 295.

¹⁶⁸ ГДА СБУ. Спр. С-5880. Арк. 31.

¹⁶⁹ ГДА СБУ. Спр. 44224. Т. 2. Арк. 11.

¹⁷⁰ ДАМО. Ф. Р. 5859. Оп. 2. Спр. 6645. Арк. 144.

Дяченка, який був у повстанському загоні заступником К. Бондарука. Про Дяченка чекісти мали інформацію, що він був сотником Армії УНР і опинився у свій час за кордоном. У нього були знайдені документи на ім'я Маріана Шрота. Його почали катувати і він видав підпільників: М. Бочарова, Загорського, Климентюка та Щербаня, а також зв'язкового – Я. Продана. Я. Продан виказав телеграфіста станції Голта М. Ясельського і підпільні явки в с. Болгарка та на хуторі Розумівка, де К. Бондарук зустрічався з довіреними людьми. Поступово розплутуючи підпільну мережу, чекісти восени – взимку 1921 р. заарештували за даними О. Кучера близько 200 осіб, підозрюваних в участі у цій організації. Проте архівні матеріали дають змогу уточнити цифри. Всього за справою Первомайської петлюрівської організації як звинувачувані проходило 278 осіб¹⁷¹.

Чекістам стало відомо і про місцезнаходження К. Бондарука та І. Нагорного. Але вчасно попереджені вцілілими агентами, вони втекли¹⁷². Партизанський загін було тимчасово розпущено, а підпілля припинило активну діяльність.

У серпні 1922 р. чекістам вдалося схопити ще одного лідера українського повстанського руху на Півдні України отамана С. Заболотного. За допомогою агентури вони дізналися про його місцеперебування. Червоні оточили хату і під загрозою розстрілу заручників з місцевого населення С. Заболотний і його товариші здалися¹⁷³. За вироком ревітрибуналу С. Заболотного було розстріляно.

Захоплення С. Заболотного майже співпало з арештом іншого керівника повстанського руху на Півдні України – генерал-хорунжого А. Гулого-Гуленко. Влітку 1922 р. А. Гулий-Гуленко нелегально перебував в Україні та заїхав до Одеси. Одеське ДПУ одразу встановило його присутність і заарештувало генерала 17 липня¹⁷⁴. За вироком надзвичайної сесії Харківського губсуду засуджений до 10 років позбавлення волі із суворою ізоляцією і конфіскацією майна. Відомостей про відбування покарання і подальшу долю у справі немає. За висновком прокуратури Київської області від 7 липня 1994 р. не реабілітований¹⁷⁵.

¹⁷¹ ДАМО. Ф. Р. 5859. Оп. 2. Спр. 6642. Арк. 143.

¹⁷² Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії. С. 296.

¹⁷³ ДАОО. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 118. Арк. 14.

¹⁷⁴ Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. С. 181.

¹⁷⁵ Національно-визвольний повстанський рух в Україні наприкінці 1920–1921 рр. Анотований покажчик. Справа «Петлюрівські отамани» / упоряд. : В. М. Василенко, В. М. Даниленко. К. : Інститут історії України НАН України, 2011. С. 125.

Ліквідація та арешти лідерів повстанської боротьби привели до значного зменшення сітки повстанських осередків на Півдні України. Була ліквідована і Первомайська повітова петлюрівська організація, якою керували К. Бондарук (Лихо) та І. Нагорний. Постановою колегії Первомайської повітової ЧК 50 осіб вказаної організації було засуджено. 27 найактивніших її членів були засуджені до найвищої міри покарання – розстрілу: М. Кулев (38 років), М. Вітвицька (25 років), П. Удоженко (19 років), П. Седлецька (18 років), Д. Булуценко (40 років), В. Жук (30 років), М. Рибдяло (23 роки), І. Боровик (22 роки), Х. Чернега (32 роки), Є. Продан (41 рік), Г. Тараненко (25 років), Є. Лисенко (33 роки), Є. Кодров (23 роки), П. Вузенко (62 роки), Ф. Наливайко (44 роки), Є. Наливайко (46 років), О. Греков (20 років), Ф. Греков (18 років), М. Щедельський (36 років), В-Б. Янковський-Вауер (17 років), В. Ізотов (18 років), М. Ізотов (21 рік), О. Беккер (19 років), М. Синюга-Булатов (24 роки) та ін., 7 членів організації були засуджені на 5 років ув'язнення: О. Зорочинський (31 рік), Л. Гурський (21 рік), С. Гуля (23 роки), А. Циккаловський (34 роки), С. Тельницький (61 рік), В. Чані (32 роки), О. Гіпецький (39 років), а 15 – на 3 роки ув'язнення: М. Савчук (28 років), Ф. Продан-Рожко (50 років), Я. Газен (55 років), В. Стратан (24 роки), С. Стоянов (31 рік), П. Сербин (22 роки), М. Сливинський (35 років) та ін. М. Нагорний (19 років), брат одного з керівників повстанської організації І. Нагорного, за співробітництво з органами ЧК був засуджений на 3 роки умовно. М. Гусев (16 років) та І. Рудковський (16 років) як малолітні були направлені в колектор для малолітніх злочинців при Губнаросвіті. І. Нагорний (21 рік) – найближчий помічник отамана Лиха-Бондарука, згідно з розпорядженням, був відправлений в Одеську ГЧК¹⁷⁶.

45 осіб було випущено, 8 померло під час допитів та слідства, а всього у справі Первомайської петлюрівської організації проходило 107 осіб¹⁷⁷.

Більшість із розстріляних і засуджених були реабілітовані у серпні 1997 р. згідно зі ст. 1. Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 17 квітня 1991 р. з формулюванням: «Так як відсутня сукупність доказів, що підтверджує обґрунтованість притягнення до відповідальності»¹⁷⁸.

¹⁷⁶ ГДА СБ України. Спр. 44224. Т. 2. Арк. 1–6.

¹⁷⁷ ГДА СБ України. Спр. 44224. Т. 1. Арк. 2–3.

¹⁷⁸ ГДА СБ України. Спр. 44224. Т. 2. Арк. 12–66.

Антикомуністичний повстанський рух 1920–1921 рр. носив загальноселянський характер і був типовою реакцією на більшовицьку політику «воєнного комунізму». Він мав чітко виражені два політичні напрями: національний (петлюрівщина) та анархо-махновський.

Розділ 3.

СЕЛЯНСЬКІ РЕСПУБЛІКИ МИКОЛАЇВЩИНИ

Селянські республіки – це найвищий етап розвитку повстанського руху, який організаційно оформився у структури державного типу. Самоорганізація селян в ті часи зростала разом із посиленням національної свідомості. Проте селянські республіки, незважаючи на високий рівень організації, не набули своєї логічної довершеності. Навіть під час збройних повстанських виступів селяни віддавали перевагу місцевим, а не загальноукраїнським інтересам¹⁷⁹.

Виникали подібні квазідержавні утворення з метою самооборони, захисту результатів власної праці, а іноді для «слави парубоцької» чи для грабунку навколишніх сіл сусідів, слабких державних установ та знесилених військових частин. Часом до появи «селянських організацій» були причетні представники політичних партій, і тоді виникав своєрідний симбіоз «селянської вольниці» та політичної ідеології. Ю. Митрофаненко вважає, що до появи оригінальних селянських організацій часом призводили непродумані накази українських політичних лідерів. Зокрема, С. Петлюра в одній зі своїх відозв писав: «Хай кожне село наводить в себе порядок!». Селяни розуміли це гасло по-своєму: «Кожна волость сама по собі!», тобто позбавлена контролю з боку центральної влади¹⁸⁰. У вказаному контексті заслуговує на увагу думка М. Стахів, що в умовах слабо розвиненої національної свідомості подібні республіки, за окремими винятками, «поза своєю волостью нікого не визнавали і не хотіли боротися за федеративну в своїм устрою, але назовні суверенну Українську Державу»¹⁸¹.

На Миколаївщині в історію селянського повстанського руху ввійшли такі формування державного типу: Врадіївська Хліборобська республіка, Висунська народна республіка та Баштанська республіка.

¹⁷⁹ Котляр Ю. В. Селянські республіки Наддніпрянської України. С. 64.

¹⁸⁰ Митрофаненко Ю. С. Феномен «множинної суверенності» революційної доби 1917–1920 рр. у контексті процесів національного державотворення. С. 116.

¹⁸¹ Стахів М. Україна в добі Директорії УНР : у 7 тт. Торонто, 1968. Т. 2. С. 72.

3.1. Врадіївська Хліборобська республіка

Врадіївська республіка була проголошена на початку червня 1919 р. Син кривоозерського поміщика Люстгартена¹⁸² (тесть якого був другом К. Колоса) організував повстання¹⁸³ проти більшовицької влади. Повстанці оволоділи Кривим Озером та Врадіївою і проголосили «Хліборобську республіку», територія якої простяглася вздовж залізниці та долини річки Кодима від Любашівки на схід до Голти та Богополя¹⁸⁴. Повстання підтримала переважна більшість селян, що були невдоволені політикою «воєнного комунізму». Головнокомандувачем військових загонів «республіки» став колишній штабскапітан К. Колос¹⁸⁵, а начальником загону кінноти – колишній вахмістр гусарського полку С. Мокряк¹⁸⁶. Комендантом Великої Врадіївки був Люстгартен. Його заступником – вчитель Т. Чапленко, а діловодами – О. Гедецький та Бортко¹⁸⁷.

Керівництво Врадіївської Хліборобської республіки оголосило про співробітництво з Директорією УНР та спільну боротьбу проти радянської влади більшовиків і денікінців. Тому для інспектування збройних сил «республіки» до Великої Врадіївки прибув К. Бондарук – дорадник Запорізької армійської групи Директорії УНР, а в майбутньому – відомий отаман Лихо-Бондарук.

У цей час регулярні частини радянської 45-ї дивізії (пізніше названої Сиваською) разом із загонами «чекістів», комсомольців та партизан Т. Гуляницького розпочали військові дії проти військ Директорії УНР, які дислокувалися на Півдні України. Спочатку натиск більшовицьких частин успішно стримувався. Як би надалі розвивалися події, судити важко, однак несподівана зрада начальника загону кіннотників С. Мокряка поставила українські частини у вкрай скрутне становище. К. Колос, зваживши на нерішучі дії партизанів Т. Гуляницького та згадавши колишні «хитання» останнього між українськими патріотами та більшовиками, направив С. Мокряка з невеликим кавалерійським загonom на залізничну станцію Заплази (західніше Любашівки) для перемовин з Т. Гуляницьким, щоб схилити того на бік «Врадіївської Хліборобської республіки», але сталося все

¹⁸² Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. С. 362.

¹⁸³ ГДА СБУ. Спр. 44224. Т. 6. Арк. 70, 109.

¹⁸⁴ Ковальчук М. Катеринка на Кодимі. Історичні розповіді про виникнення та розвиток села. Катеринка : ВЦ «Маторін», 2006. С. 125.

¹⁸⁵ Мушинський П. Трифон Маркович Гуляницький. Одеса : Маяк, 1970. С. 44.

¹⁸⁶ Ковальчук М. Катеринка на Кодимі. С. 125.

¹⁸⁷ ГДА СБУ. Спр. 44224. Т. 6. Арк. 70.

навпаки. Т. Гуляницький схилив С. Мокряка до зради і той перейшов на бік більшовиків. С. Мокряк виказав схеми розташування українських військ і повстанців¹⁸⁸.

Унаслідок зради бій з повстанцями Врадіївської Хліборобської республіки у липні 1919 р. поблизу станції Заплази завершився перемогою більшовицьких загонів Т. Гуляницького та І. Базарного¹⁸⁹. Армійська група М. Омеляновича-Павленка була змушена відступати. Кінний полк А. Гулого-Гуленка був розпорошений по різних ділянках фронту, проте його основній частині вдалося прорватися до Савранських лісів. До Голованівського лісу з боями відійшли і залишки загону К. Бондарука та частина кіннотників «Врадіївської республіки». А сама територія «Врадіївської Хліборобської республіки» була захоплена більшовицькими військами. Зрадникові С. Мокряку спеціальна колегія армійської групи генерала М. Омеляновича-Павленка винесла смертельний вирок¹⁹⁰.

Підтримали «республіку» у Великій Врадіївці селяни Лисої Гори. Вони намагалися пошкодити залізницю, якою рухалися більшовицькі частини. Зустрінуті вогнем бронепоезда (командир Т. Гуляницький), повсталі були змушені відступити. Їм вдалося полонити 6 червоноармійців і одного матроса з команди бронепоезда, яких пізніше стратили¹⁹¹.

Залишки загону К. Колоса діяли в районі с. Велика Врадіївка і роз'їзду Сирове у 1921 р., де повстанці підпалили кілька хат активістів. Для боротьби з загonom К. Колоса з Одеси у Велику Врадіївку було направлено спеціальний кавалерійський загін на чолі з В. Малофіївським¹⁹².

У подальшому учасники «Врадіївської Хліборобської республіки» проявили себе у 1921 р., коли піднялася нова хвиля антибільшовицької боротьби. К. Бондарук став головнокомандувачем Південної оперативної округи Повстансько-партизанського штабу Головного отамана С. Петлюри, і його було направлено через Румунію на Херсонщину. К. Бондарук разом з курінним отаманом І. Нагорним перетнув кордон у районі Бендер, звідти добрався до Одеси, а потім перебазувався до

¹⁸⁸ Ковальчук М. Катеринка на Кодимі. С. 125.

¹⁸⁹ Шкварець В. П. Селянські повстансько-партизанські політичні утворення (формування) державного типу в Миколаївському краї. *Краєзнавчий альманах. Історія. Археологія. Наука*. Миколаїв : ОППЮ, 2011. С. 88.

¹⁹⁰ Ковальчук М. Катеринка на Кодимі. С. 125.

¹⁹¹ ДАМО. Ф. Р. 2878. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 28.

¹⁹² Шкварець В. П. Селянські повстансько-партизанські політичні утворення (формування) державного типу в Миколаївському краї. С. 88.

Тирасполя. Із Тирасполя до залізничної станції Заплази К. Бондарук та І. Нагорний доїхали потягом, а звідти вже верхи на заздалегідь підготовлених конях дісталися до Савранських лісів, де дислокувалася повстанська дивізія отамана С. Заболотного. Прибувши до дивізії С. Заболотного, К. Бондарук здійснив її інспектування, а під час наради з повстанцями були розглянуті списки міліціонерів, що відзначалися особливою жорстокістю серед місцевого населення. У одному із списків було знайдене прізвище начальника міліції 7-го округу С. Мокряка. Смертельний вирок зрадникові виконали повстанці К. Бондарука через декілька днів¹⁹³. Тіла С. Мокряка і міліціонерів знайшли в невеликому яру неподалік від залізниці в десяти верстах на захід від Великої Врадіївки¹⁹⁴.

Таким чином, серед подій повстанського руху на Миколаївщині слід виділити діяльність Врадіївської Хліборобської республіки, яка підтримала Директорію УНР в її антибільшовицькій боротьбі. З діяльністю «республіки» пов'язана доля отамана Лихо-Бондарука.

3.2. Висунська та Баштанська республіки

Висунське повстання почалося в середині вересня, а вже 25 вересня (7 жовтня за новим стилем) 1919 р. була проголошена Висунська народна республіка¹⁹⁵. Її уряд очолив есер-боротьбист Ф. Юхименко¹⁹⁶. Заступниками були боротьбист П. Тришевський та більшовик М. Луняка. Керівником ради оборони став більшовик М. Шевченко, а начальником кінноти – колишній прапорщик З. Мурлянін¹⁹⁷. Висунська республіка включала більше 15 населених пунктів і займала територію 1,75 тис. квадратних кілометрів. Її військові сили налічували більше 3,5 тис. бійців, із них одна тисяча – кіннотники.

З 15 вересня почали організовану боротьбу мешканці Полтавки-Баштанки. 30 вересня 1919 р. був сформований штаб повсталих. З цього дня можна говорити про створення Баштанської республіки. Республіка мала чітку військову структуру. Командири штабу: П. Тур – есер-борьбист та І. Тур – безпартійний. Членами штабу були представ-

¹⁹³ ГДА СБУ. Спр. 44224. Т. 6. Арк. 69.

¹⁹⁴ Котляр Ю. В. Врадіївська Хліборобська республіка. С. 52–53.

¹⁹⁵ Раппепорт Г. Висунська народна республіка. *Всесвіт*. 1927. № 45. С. 13.

¹⁹⁶ Супруненко М. І. Боротьба трудящих України проти денікінщини. К. : Наукова думка, 1979. С. 172.

¹⁹⁷ Херсонское утро. 1919. 12 ноября.

ники та співчутливі різним партіям: більшовикам, боротьбистам, анархістам. Усі військові сили баштанців, такі ж за кількістю, як і у висунчан, мали шість полків. Командири полків: З. Трибрат, М. Заяц, П. Вилкул (прапорщик), К. Бабич (унтерофіцер), С. Музика, І. Двірський¹⁹⁸. Територія республіки становила 1,5 тис. квадратних кілометрів.

Так, Г. Корольов вважає, що у Баштанській республіці була створена селянська самоврядна модель правління – деліберативна демократія, яка була найбільш оптимальним типом тодішньої системи управління. Баштанська республіка сформувала свій механізм самоврядної влади і управлінський апарат: вища влада належала загальному сільському сходу, який вирішував найважливіші питання і обирав повстанком, який був по суті вищим органом виконавчої влади, кожен член якого мав підвідомчу сферу діяльності. Лейтмотивом роботи повстанкому було досягнення демократичного консенсусу в ухваленні рішень. Особливістю в діяльності цього органу влади була колегіальність (рішення приймались простою більшістю голосів). Своєрідним було те, що не було посади голови повстанкому (це пояснюється відсутністю єдиного лідера повстання та різною партійною належністю організаторів республіки)¹⁹⁹.

Повстанці обох сіл відбили ряд білогвардійських атак, самі проводили значні бойові операції. Висунчани оволоділи залізничною станцією Явкіне, де захопили білогвардійський поїзд, який віз зброю та спорядження для формування полку, розгромили під Мурахівкою загін Херсонського військового коменданта Салікова. Баштанці зруйнували залізничну колію між станціями Явкіне і Лоцкіне. Білогвардійці не могли відбудувати її протягом двох місяців²⁰⁰.

Головними ж військовими діями повстанців були походи висунчан на Херсон, а баштанців – на Миколаїв. У результаті Херсонського походу висунські повстанці під керівництвом Д. Загороднього захопили хутір Кобзаря, село Снігурівку, Чернобаївські хутори та розгромили інтендантську команду білогвардійців²⁰¹.

Баштанці очистили від денікінців села Горохівку, Калинівку, а також захопили залізничну станцію Водопій, блокувавши під'їзд до Миколаєва²⁰². Про цю бойову операцію згадували її учасники:

¹⁹⁸ ДАОО. Ф. П. 2. Оп. 1. Спр. 1198. Арк. 19–20, 62.

¹⁹⁹ Корольов Г. О. Баштанська республіка: селянська модель влади. С. 172–176.

²⁰⁰ ДАОО. Ф. П. 2. Оп. 1. Спр. 1198. Арк. 21.

²⁰¹ ДАМО. Ф. Р. 1814. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 3.

²⁰² Родной край. 1919. 30 октябрю.

Ю. Ткачев, Г. Хорошун, М. Табунщик, М. Калашник²⁰³. Уранці 27 жовтня 1919 р. загін, в який увійшло понад 400 бійців, під командуванням М. Прядка та І. Тура, з чотирма кулеметними тачанками і двома санітарними візками виступили з Полтавки-Баштанки²⁰⁴. Біля Водопою вдалося відбити один кулемет і декілька гвинтівок, але далі наступ не вдався, бо заплановане повстання миколаївських робітників було придушене каральними військами генерала Я. Слащова. Увечері 28 жовтня баштанці були змушені зняти облогу з Миколаєва і відступити.

Наступ на Миколаїв та Херсон значних військових втрат білогвардійцям не завдав, але це була величезна моральна перемога селянства. У зведенні штабу Денікіна про Південь України писалося: «Селяни з презирством відносяться до Добровольчої армії і вважають, що вона недостатньо сильна, щоб підтримати свою владу»²⁰⁵.

На початку листопада 1919 р. денікінці розпочали широкі операції проти повсталих. 12 листопада військами генерала Я. Слащова була розгромлена Баштанська республіка та загін висунців, посланий на допомогу²⁰⁶. 19 листопада війська генерала Н. Складорова обложили Висунськ. Повстале село трималося дві доби. Вночі з 20 на 21 листопада уряд республіки, щоб зберегти військову силу, вирішив організовано відступити в бік Кривого Рогу²⁰⁷. Про становище, що склалося на Миколаївщині, підпільна газета «Одеський комуніст» писала: «... оплот повстанців – Висунськ і Баштанка значно потерпіли. Але в головному – знищити живу революційну силу – слащовцям не вдалося»²⁰⁸.

Боротьба продовжувалася. Білогвардійське командування витратило великі сили для знищення селянських республік. Проте їм вдалося тільки розгромити села. Військові сили Висунської та Баштанської республік, які базувалися у власних центрах, були змушені відступити, шукаючи нові бази, перегруповуючи свої сили. Почався новий етап боротьби з денікінщиною. Якщо раніше військові дії велися цілим фронтом, то після розгрому Висунська і Полтавки-

²⁰³ Гриценко М. З історії боротьби з інтервентами озброєних сил революції на Херсонщині. С. 5.

²⁰⁴ Биншток М. Николаевское подполье. С. 13.

²⁰⁵ ДАХО. Ф. Р. 3264. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 83.

²⁰⁶ ДАМО. Ф. Р. 940. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 110.

²⁰⁷ Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. С. 246.

²⁰⁸ Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной интервенции. М. : Наука, 1966. С. 306–307.

Баштанки повстанці почали діяти невеликими загонами. За такої тактики боротьба була не менш ефективною.

Армія Висунської народної республіки на чолі з Ф. Юхименком пробивалася на Кривий Ріг. Біля мосту повстанці зіткнулися з Сімферопольським офіцерським полком, що наступав на Кривий Ріг. Бій завершився перемогою висунчан, які захопили місто. У Кривому Розі до них приєдналися богоявленці та загін С. Горбаня. У ході перших переговорів виявилася різниця в політичних поглядах більшовика С. Горбаня та керівництва Висунської республіки. Проте віра в прихід Червоної армії об'єднала есерів та більшовиків. 25 листопада 1919 р. у Кривому Розі було створено об'єднаний Тимчасовий уряд Херсонського повіту. Головою уряду став лівий есер-борбист Ф. Юхименко, його заступником – І. Соболев, колишній завідувач військово-мобілізаційним відділом Херсонського губ парткому КП(б)У²⁰⁹. Народним комісаром оборони було обрано С. Горбаня.

19 грудня 1919 р. уряд направив 6-ту і 9-ту роти повстанців, основу яких складали висунчани та великоолександрівці, на станцію Долгінцеве. Партизани повинні були захищати станцію, щоб не дати можливості денікінцям відрізати Кривий Ріг від Катеринослава. Бійці в Долгінцевому розташувалися на відпочинок, а вранці на них зненацька напав загін білокозаків з дивізії генерала Н. Склярова. Почався нерівний бій. Частина повстанців навіть не встигла дотягнутися до зброї. З ручних кулеметів відстрілювалися Г. Кедровський, колишній командир роти охорони, та Д. Загородній. Проте втримати станцію не вдалося. Більше сотні повстанців було взято в полон. Із перону вокзалу по десять осіб карателі відводили їх у балку за пакгаузами і там розстрілювали та рубали шаблями. Денікінці розстріляли 126 бійців, із них – 98 висунчан, 26 – великоолександрівців. Тяжко пораненим А. Шульзі і З. Мурляну вдалося врятуватися²¹⁰.

Баштанські повстанці, що відступили, зібралися в Горожиному, під керівництвом П. Тура. Боець баштанського загону Д. Трегуб пізніше згадував: «Після жаклих подій взяття Баштанки нас залишилося 11 чоловік в загоні Тура. Ми не кидали гвинтівки із рук і боролися з "куркульською самообороною", як це було можливо»²¹¹.

Було вирішено почати повстанський рух на нових засадах. Головними завданнями на початковому етапі були організація

²⁰⁹ Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. С. 246.

²¹⁰ Котляр Ю. В. Висунська і Баштанська республіки (до 90-ї річниці проголошення). С. 40.

²¹¹ ДАМО. Ф. Р. 940. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 1–6.

кавалерійського загону, пошуки вогнепальної зброї, дії повстанців лише в набігах. У перших числах грудня 1919 р. вони зупинились в єврейській колонії Ефінгар (7 верст від Полтавки-Баштанки). Староста колонії Х. Шустер та колоністи прийняли повстанців добре. Дуже швидко колонія стала головною базою нового партизанського загону П. Тура і туди почали прибувати селяни. В організаційних питаннях допомогу братам Турам надавали більшовики Гебель, Шмудевич, Літман, Тишковський, що переховувалися в колонії. Партизанський загін мав у своєму розпорядженні від 50 до 200 осіб – представників різних партій: більшовиків, борбистів, анархістів. Переважна більшість селян не мала ніякої партійної належності. Повстанці використовували для бойових дій гнучку тактику розсіювання, за якої військові дії велися невеликими групами.

До 26 грудня 1919 р. повстанці діяли біля колонії Добра та станції Явкіне. Вони розгромили загін «куркульської самооборони» поміщика Бутовича біля села Березівка, вступили в бій з білогвардійським бронепоездом²¹². 27 грудня 1919 р. партизани вирушили на Полтавку-Баштанку, щоб вибити звідти «куркульську самооборону». Нічний бій на вулицях Полтавки-Баштанки продовжувався чотири години. У повстанців і «самооборонників» було по одному вбитому. Не витримавши нової атаки партизан, «самооборонники» здались. П. Тур пропонував відразу після бою залишити Полтавку-Баштанку, але його брат Іван та більшість повстанців вирішили залишитися в селі. Ця зупинка стала останньою для загону братів Турів. Полтавка-Баштанка була оточена денікінськими військами і захоплена зненацька. П. Туру з кількома бійцями вдалося пробитися на схід, а І. Тур в оточенні білогвардійців застрелився. Його тіло було вкинуто в копицю сіна і спалено разом із захопленими повстанцями.

Після багатьох боїв залишкам повстанського загону на чолі з П. Туром вдалось добратися до колонії Ефінгар, де вони дізналися, що Червона армія вже зайняла Знам'янку²¹³. Повстанцям довелося триматися і продовжувати боротьбу з денікінцями ще довгий зимовий місяць – до 26 січня 1920 р., доки Полтавка-Баштанка не була взята частинами 122-ї стрілецької бригади 41-ї дивізії Червоної армії. Трохи раніше, 17 січня 1920 р., було очищено від білогвардійців Висунськ, і з червоноармійськими військами повернулася частина повстанців. Останні у складі 41-ї та 45-ї дивізій під командуванням А. Осадчого та І. Якіра продовжували громити денікінців. Коли ж була оголошена

²¹² ДАОО. Ф. П. 2. Оп. 1. Спр. 1198. Арк. 42–46.

²¹³ ДАОО. Ф. П. 2. Оп. 1. Спр. 1198. Арк. 52.

мобілізація до Червоної армії, то з Полтавки-Баштанки прибуло 25 осіб – у минулому учасники Баштанського повстання.

Керівництво радянської України оцінило дії баштанських повстанців за прийнятими тоді нормами. На IX Всеукраїнському з'їзді Рад (червень 1925 р.) за пропозицією Г. Петровського село Полтавка-Баштанка було нагороджено Червоним прапором за активну боротьбу з денікінськими бандами, німецькими окупантами і революційну боротьбу, за зміцнення радянської влади²¹⁴. Важливо, що коли представник Баштанки Ряпко приймав Червоний прапор, то під час виступу ні однієї фрази не було сказано про керівників Баштанської республіки, хоча більшість з них на 1925 р. ще не була репресована.

Село Висунськ мали нагородити орденом Червоного прапора. У фондах Херсонського облдержархіву навіть зберігся протокол Окрвиконкому від 30 січня 1928 р.²¹⁵ Проте нагородження так і не відбулося. Напевне, боротьбистська ідеологія Висунської народної республіки, ідеї самостійної радянської України виявилися «недостойними» високої більшовицької нагороди. Саме з цього часу роль Висунської республіки в історичній та художній літературі починає принижуватися. На перший план вийшла Баштанська республіка, хоч її роль в організації повстансько-партизанського руху селян Півдня України була менш значною²¹⁶.

Незважаючи на державний характер формувань, керівники селянських республік розуміли, що окремими державами «республіки» ніколи не стануть. Для цього немає ні економічних, ні фінансових, ні територіальних умов. Утворення цих формувань мало завдання об'єднати селян для боротьби з більшовиками або білогвардійцями, а не ставати окремими державами. Саме в організації селянських мас для боротьби з різними ворогами полягало головне значення повстанських осередків Миколаївщини.

²¹⁴ ДАМО. Ф. Р. 940. Оп. 2. Спр. 210. Арк. 3.

²¹⁵ ДАХО. Ф. Р. 436. Оп. 1. Спр. 219. Арк. 9.

²¹⁶ Кин Д. Повстанческое движение против деникинщины на Украине. *Летопись революции*. 1926. № 3–4. С. 82.

Розділ 4.

ДІЯЛЬНІСТЬ ОТАМАНІВ НА ТЕРИТОРІЇ МИКОЛАЇВЩИНИ

Вивчення повстанських отаманів через призму біографічного методу є сучасним у плані розвитку світової історико-теоретичної думки, що характеризується акцентом на гуманізацію всіх сфер суспільного життя та визначає особливий інтерес до особистості. У центрі історії є людина, особистість, діяльність людей і «тому при вивченні суспільно-політичного розвитку у всіх його проявах, в центрі уваги повинна бути людина»²¹⁷. Увага до вітчизняної біографістики викликана не тільки і не в першу чергу тим, що сьогодні світова біографістика переживає період бурхливого піднесення. Українська біографістика бачиться нами потужним чинником побудови національної держави.

Основним методом вивчення життєвого шляху є біографічний. І. Маноха визначає його як систему засобів дослідження, діагностики, корекції та проектування життєвого шляху людини²¹⁸. Н. Пов'якель використовує вужче розуміння цього методу, а саме як «системи способів вивчення життєвого шляху особистості»²¹⁹.

У сучасній вітчизняній науці характерним є розуміння біографії як наукового дослідження, нерозривно пов'язаного з історичним контекстом. На Заході ж найбільш популярною формулою сучасної біографістики є персональна історія – новий напрям у історичній науці, в основі якого лежить дослідження «одного життя» у всій його унікальності і повноті²²⁰.

Ми ж вивчаємо біографію особистості в контексті тієї історичної епохи, під час якої вона діяла. При цьому людина постає не просто складовою картини світу, але й виступає як активний учасник історичних та суспільних процесів.

²¹⁷ Павлюк О.М. Біографістика в контексті історіографічних та методологічних досліджень. *Історична панорама* : зб. наук. статей. Чернівці : Рута, 2004. С. 99–109, С. 99.

²¹⁸ Маноха І. П. Методи психології. *Основи психології* / за ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. К. : Либідь, 1999. С. 46–93.

²¹⁹ Психологія особистості : словник-довідник / за ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. К. : Рута, 2001. С. 20.

²²⁰ Рєпина Л. Историческая биография и интеллектуальная история. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. К. : Інститут історії України НАН України, 2009. Вип. 4. С. 441.

4.1. Отамани Лихо в історії українського повстанства

Дослідження біографії отамана Лиха, як і інших постатей учасників повстанського руху, має типові проблеми, що виникають у цьому процесі. Наприклад, встановлення справжнього імені та прізвища отамана або визначення, кого саме ми маємо на увазі. У наш час важко порахувати, скільки було ватажків та повстанців з прізвищем або псевдонімом Лихо. У хронологічних рамках 1919–1922 рр. на території України діяло як мінімум три отамани Лиха. Тому наше завдання виділити того одного, діяльність якого проходила на території сучасної Миколаївської області та простежити його життєвий шлях.

Лихо (Дорошенко-Якубенко). В історії українського повстанського руху відома діяльність отамана Лиха (Дорошенка-Якубенка). Справжнє ім'я Дорошенка-Якубенка поки що залишається не встановленим, оскільки в джерелах воно не вказується. Народився він у 1888 р. в Кам'янець-Подільському повіті Подільської губернії у родині православного священика. Лютневу революцію 1917 р. зустрів у царській армії в чині поручника. Вступив до армії Української Народної Республіки, брав участь у бойових діях і дослужився до звання підполковника²²¹. У 1920 р. очолив повстанське формування під назвою «1-й Надбужанський повстанський полк».

Діяльність отамана Лиха пов'язана з 7-м повстанським районом, що об'єднував Уманський, Гайсинський та Липовецький повіти, а також східну частину Брацлавського повіту. 5 лютого 1921 р. більшовики повідомляли: «Телефонний зв'язок Тернівка – Теплик перерваний. Глибочок і Побірка Соболевської волості зайняті бандою Лиха кількістю в 1000 чоловік. Загін червоноармійців, що знаходився в цьому районі, після сильного бою відступив у Соболівку». 16 лютого 1921 р. загін Лиха із 60 осіб між станціями Дохно – Яланець обстріляв з кулеметів поїзд, який після цього зупинився. Повстанцями роззброєно двадцять червоноармійців, одного вбито. 21 лютого 1921 р. загоном Лиха у 200 шабелъ спалено будинок виконкому в містечку Брацлав²²². 20 осіб брацлавської міліції, втративши 5 бійців, розбіглись.

Є відомості, що отаман Лихо у березні 1921 р. побував у Румунії, де отримав повноваження на право підняття повстань в Уманському, Брацлавському та Липовецькому повітах²²³. Основні партизанські сили

²²¹ Коваль Р. Отамани святих і страшних. К. : Просвіта, 2000. С. 38.

²²² Завальнюк К. В. Лицарі волі: Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-і роки XX ст.). Вінниця : Логос, 2000. С. 79.

²²³ ЦДАВО України. Ф. 3204. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 4.

7-го району були об'єднані в 144-й Повстанській Надбужанській дивізії, сформованій за наказом С. Петлюри від 24 січня 1921 р. За час існування дивізії її структура змінювалася, але на момент створення командиром був Хмара, його помічником – Лихо, осавулом по стройовій частині – старшина Суворов (Суворін)²²⁴.

Навесні 1921 р. загін отамана Лиха мав у своєму складі близько 850 бійців і 10 кулеметів. У березні 1921 р. він здійснив 52 бойові операції, в ході яких загинули 40 партійних працівників і червоноармійців. Було відбито 2 тисячі пудів зерна і велику кількість лісозаготівельного інвентарю.

11 березня 1921 р. загоном Лиха в 170 шабель було зайнято містечко Гранів, у якому створено виборний комітет (від повстанців до його складу увійшов місцевий уродженець сотник М. Межовий). 13 березня 1921 р. 150 вершників Лиха захопили містечко Теплик, взявши з місцевого населення контрибуцію. 16 березня 1921 р. повстанці Лиха та Хмари зайняли села Нижчий та Вищий Ташлик Теплицької волості і Серединку та Серебряну Тернівської волості. Згодом було зайняте й містечко Тернівка²²⁵.

Наступні повідомлення більшовицької розвідки (станом на 19 березня 1921 р.) констатують наявність серйозних розбіжностей серед повстанців. Це виглядає тим більше дивним, якщо згадати недавнє об'єднання повстанських загонів Цісаря, Хмари, Чуприни та Цимбалюка. І все ж в офіційному повідомленні червоних каральних органів значиться: «Бандит Хмара до останнього часу був помічником Лиха, але тепер відокремився, оскільки між ними сталася сварка на ґрунті грабежу Хмарию населення, що Лихо забороняє, і говорить, що потрібно лише грабувати євреїв, комуністів і сім'ї червоноармійців, що пішли в Червону армію. Після цієї сварки Хмара відокремився від Лиха і організував банду в 50–60 чоловік, яка іменує себе теж Надбужанським повстанським полком»²²⁶.

Відомості про організаційну структуру загону Лиха суперечливі. По-перше, він входив до складу 144-ї дивізії, тому міг мати окрему структуру лише тоді, коли дивізія ще не була створена, або коли вона розділилася на окремі відділи. Можливо, що більшовицька агентура просто плутала або ототожнювала загони Хмари і Лиха. Очевидно саме про це свідчать суперечливі відомості про його чисельність. Так,

²²⁴ ЦДАВО України. Ф. 3204. Оп. 1. Спр. 79. Арк. 1.

²²⁵ Завальнюк К. В. Лицарі волі: Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-і роки XX ст.). С. 79–80.

²²⁶ Завальнюк К. Отаман Чорна Хмара (Цісар). URL: https://web.archive.org/web/20160324232233/http://unknownwar.info/-_489/. (дата зверення: 19.07.21).

майже в один і той же час повідомлялося то про 600 осіб, то про 300 піхоти і 50 кавалеристів, то про 200 шабель та 600 піхотинців²²⁷.

У квітні Лихо відокремився від дивізії і пішов на Київщину, звідки у травні перейшов у Кременчуцьку губернію, а в кінці місяця, повернувшись на Поділля, знову приєднався до дивізії, після чого вона налічувала 1600 кіннотників та 500 піших повстанців.

У червні 1921 р. повстанським організаціям було нанесено важкого удару – більшовики розгромили Всеукраїнський Повстанський Комітет з осідком на Брацлавщині на чолі з отаманом А. Бондаренком, який об'єднував повстанські загони отаманів Заболотного, Вовка, Біди, Трейка, Богуна, Лиха, Орла-Гальчевського, Пугача, Хмари, Сірка, Черкаса, Дубчака, Могили, Волинця, Струка, Клепака, Наливайка, П'ятенка, Хрестового та інших, що діяли на Поділлі під загальним керівництвом призначеного Головним отаманом С. Петлюрою полковника Карого-Яворського. Однак і за цих важких втрат, позбавлені єдиного керівництва і зв'язку із центром, повстанці продовжували боротися.

Великих втрат зазнав загін Лиха в серпні 1921 р., коли в нього залишилось всього 24 кіннотники. Під впливом поразок почалася деморалізація бійців. Спочатку Лихо був категорично проти амністії, але під впливом Онищука почав вагатися і не заважав здаватися своїм козакам та старшинам²²⁸. Лихо і сам зробив спробу здатися, але Онищук, який на той час знову перейшов до повстанства, арештував отамана і весь його штаб. Деякі члени штабу (Кривонос, Флерка, Рюрюрик і Плахотнюк) втекли разом з Нечаєм і здалися. Лихо вже разом з Онищенко знову почав боротьбу.

3 жовтня 1921 р. отаман Лихо разом з 45-ма повстанцями потрапив у оточення. Повстанський загін було розгромлено. Ліквідації Лиха сприяв амністований Голенко, який у бою 4 жовтня поранив Лиха в ногу. Не бажаючи здаватися, отаман застрелився. Залишки загону отамана Лиха під командуванням Галайди частково розбіглися, а частково здалися в листопаді 1921 р.²²⁹

Мирон Лихо. Шлях ще одного керівника повстанців Мирона Лиха пов'язана з діяльністю отамана Я. Гальчевського (Гольчевський, Орел, Орлик, Орлов, Орловський, Войнаровський) на Правобережній Україні в 1921–1922 рр. 3 січня 1921 р. Я. Гальчевський разом з двома

²²⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 642. Арк. 49.

²²⁸ ЦДАВО України. Ф. 3204. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 1.

²²⁹ Котляр Ю. В. Отамани Лихо в історії українського повстанства. *Чорноморський літопис: Науковий журнал*. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. Вип. 3. С. 23.

помічниками В. Сензюком та М. Лихом почав займатися пропагандою, організацією інформаційно-розвідницької служби та відновленням повстанського загону. 1 квітня 1921 р. в лісі (Карповім яру) біля с. Слобідки, що неподалік с. Бруслинова на Поділлі, відбулась перша повстанська нарада на базі 13 повстанців на чолі з О. Грабарчуком. На ній Я. Гальчевського було обрано отаманом під псевдонімом «Орел». 5 і 6 квітня до них приєдналися повстанці з району м. Хмільника та с. Дяківці – Літинка – Сахни. Загальна чисельність сягала 40 осіб. Я. Гальчевський розкрив їм ідейні засади і тактику повстансько-партизанської боротьби. 7 квітня біля с. Каміногірка він організував три групи – «сотні». Кожна з них мала коменданта і 12 козаків. Першу очолив О. Грабарчук, другу – В. Сензюк, третю – М. Лихо²³⁰.

З 15 квітня 1921 р. отаман Я. Гальчевський розіслав «сотні» на два тижні у рідні краї із завданням вбивати поодиноких більшовиків на дорогах або по домівках. Активно оперували загони Лиха в навколишніх селах й самому м. Хмільнику²³¹.

Кожен із вказаних повстанців з прізвиськом або псевдонімом Лихо боровся за свободу України, але їх діяльність проходила за межами Миколаївської області. Тому в нашому дослідженні ми більш повно зупинимося на життєвому шляху ще одного з них – отамана Лиха-Бондарука.

Лихо-Бондарук. Кирило Євlampійович Бондарук народився у 1898 р. в с. Катеринці Ананьївського повіту Херсонської губернії (в наш час – Первомайський район Миколаївської області). Навчався у місцевих церковнопарафіяльній та земській школах. Ріс допитливим, нічого не сприймаючи на віру. Місцевого священика Станішевського поважав за щирість, світлий розум та красномовство. Особливий вплив на К. Бондарука мав учитель «русской словесности» Л. Петренко – своїм демократизмом і людяністю. Від нього Кирило довідався, чому у повсякденному житті вони спілкуються однією мовою – українською, у школі ж усі предмети вивчають іншою – «великорусською», а церковну службу відправляють іншою. Дякуючи Л. Петренку, К. Бондарук з дитинства усвідомив себе українцем, а не «малоросом», а Т. Шевченко став для нього провідною зіркою на все життя.

Ріс К. Бондарук міцним, дужим і здоровим. Був запальним, але умів тримати у руках свій темперамент, змушуючи себе уважно вислуховувати співрозмовника, хоча б як йому не подобалося те, що

²³⁰ Гальчевський-Войнаровський Я. Проти червоних окупантів. У 2-х ч. Краків : Українське видавництво, 1941. Ч. 1. С. 14, 27, 32–34.

²³¹ Котляр Ю. В. Отамани Лихо в історії українського повстанства. С. 23.

той говорив. Змалку любив справедливість, заступався за менших та слабших. За це у селі його як людину пряму, щиру і правдиву поважали, а дехто й побоювався. Для багатьох сільських хлопчаків К. Бондарук став взірцем, вони намагалися усіляко його наслідувати.

Принципові зміни в суспільстві приніс 1917 р. Спочатку поповзли чутки про зречення імператора, а через кілька днів з Ананьєва приїхав представник нової влади, і усі чутки одразу стали реальністю: він підтвердив, що «царя скинули», але катеринчанам потрібно зберігати витримку і виконувати усі розпорядження Тимчасового уряду. Незабаром виявилось, що нова «революційна» і «демократична» влада не можна підтримувати лад у величезній країні. Наступили дні майже повного безвладдя. Дещо пізніше надійшла звістка про створення Української Народної Республіки та початок формувань українських військових підрозділів. К. Бондарук у повітового жандарма виміняв за чотири золоті червінці шаблю та револьвера, дістав одяг українського січовика і за першої нагоди збирався податися до Умані, де дислокувалися підрозділи полку імені П. Полуботка. Після деяких роздумів К. Бондарук відвідав отця Станішевського, взявши в нього благословення на боротьбу за свободу України²³².

Перша світова війна і перемога Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. у Росії активізували демократичні процеси в Україні, привели до згуртування національних сил, завдяки чому на початку березня 1917 р. у Києві було створено Центральну Раду. З огляду на невід'ємне право українського народу на самовизначення та відродження багатовікової державної традиції, а також реалії політичної ситуації в Росії, Центральна Рада, що на початку функціонування мала лише статус міської громадської організації, поступово здобула загальне визнання різних суб'єктів політичної системи, що зафіксували з'їзди, конференції, численні збори, і активно розширювала свої повноваження. Вона перетворилася на провідника національно-визвольної боротьби всього українського народу, який демонстрував прагнення до створення суверенної держави.

Український військовий рух періоду 1917 – першої чверті 1918 рр., за визначенням В. Голубка, завдяки своїй масовості, радикалізму й організованості посів чільне місце в державному відродженні України і став каталізатором всього революційного процесу. Але особливість закладення підвалин Української національної армії полягала в тому, що ініціатива українізації армії пішла не від провідних політичних партій, які мали найбільший вплив у Центральній Раді, а від

²³² Ковальчук М. Катеринка на Кодимі. С. 119–120.

Українського Військового Клубу ім. гетьмана П. Полуботка, заснованого М. Міхновським. М. Грушевський не бачив для України необхідності у постійному війську. Більшість членів Центральної Ради теж схилилася до думки М. Грушевського і В. Винниченка, які були категорично проти формування і утримування власної армії. «Військо і військовослужбовці не мали ніколи популярності в колах української свідомої інтелігенції», – свідчить З. Стефанів²³³. Вимоги, що їх висував військовий рух, а з ним і уся національно-визвольна боротьба, не вміщувалися у вузькі рамки планованої федерації і викликали побоювання лідерів Центральної Ради, що Тимчасовий уряд звинуватить їх у націоналізмі і сепаратизмі.

Проте саме активність самостійників, зорганізований ними 3-тисячний солдатський мітинг з вимогою надати їм статус окремої української частини змусив М. Грушевського визнати необхідність українізації війська. Він визнав: «Коли армія дізнається про сформування української частини, вона піде за нами, у протилежному випадку – буде незгода»²³⁴. Лише страх перед масштабом і напором цього руху, а не бачення в ньому реальної військової сили, яка могла б забезпечити саму її діяльність, змусив Центральну Раду взяти на себе організацію першого Всеукраїнського військового з'їзду.

У цей же час К. Бондарук разом зі своїм односельчанином С. Доценком приїхали до Умані, де формувався один із куренів українського полку імені П. Полуботка. У той період, коли наростала хвиля патріотизму і національної самосвідомості та революційних перетворень, Кирило та Степан у складі Уманського куреня прибули до Києва, де були зараховані до загону, що здійснював охорону Центральної Ради та уряду України.

Другий військовий з'їзд, який, незважаючи на заборону з боку Тимчасового уряду, відбувся з 5 по 10 червня 1917 р. за участю близько 1976 делегатів. На ньому було оголошено I Універсал. З промовою до військових виступив С. Петлюра: «Де б ви не були, на якому б фронті не воювали, скрізь оберігайте волю України та революцію...». У охороні з'їзду знаходився й К. Бондарук. С. Петлюра особисто інструктував варту, а потім провів із кожним індивідуальні співбесіди. Під час бесіди із С. Петлюрою, К. Бондарук схвально відгукнувся про промову на з'їзді, чим і привернув увагу до себе.

²³³ Стефанів З. Українські Збройні сили в 1917–1921 рр. : Воєнно-історичний нарис. Коломия : Вид-во «Наша слава», 1935. Ч. 1. С. 38.

²³⁴ Голубко В. Армія УНР 1917–1918 рр. Утворення та боротьба за державу. Львів : Кальварія, 1997. С. 46.

С. Петлюра прихильно ставився до тих, хто захоплювався ним і радо вислуховував їхню похвалу. Він запропонував К. Бондарукові стати слухачем Першої Київської юнацької (юнкерської) школи імені Б. Хмельницького, яка відкрилася у Києві²³⁵.

II Універсал під тиском самостійників порушив проблему українізації війська на найвищому рівні. Проте велике обурення у військах викликала необхідність її узгодження з російськими військово-громадськими організаціями. Це яскраво продемонстрував виступ полку ім. гетьмана П. Полуботка. Він мав призвести до державного перевороту для передачі Центральній Раді повноти влади в Україні, але вона відмовилась від цього. Розстановка політичних сил на початку липня 1917 р. давала можливість досягти успіху, адже на той час російські війська були вкрай здеморалізовані провалом наступу на фронті і їм було не до придушення повстань²³⁶.

Учасник повстання М. Падалка зазначив: «Центральна Рада забула, що в політиці вищим аргументом справедливості є добре організована і велика дисциплінована армія. Політики Центральної Ради не уявляли собі, проти кого й з ким доведеться воювати Україні, сконструйованій на кришталево чистих демократичних принципах... Витворене в їхній уяві вільне співжиття народів бувшої царської Росії не лишало місця для непорозумінь, які б треба було вирішувати силою зброї..., партійні ілюзії не давали більшості бачити те, що кричали реалістичні елементи українського громадянства і вояцтва»²³⁷.

Перше бойове хрещення К. Бондарук отримав під Крутами у 1918 р. Боем біля станції Крути, розташованої між Бахмачем і Ніжином, керував сотник армії УНР А. Гончаренко. У ньому взяли участь чотири сотні Першої київської юнацької школи ім. Б. Хмельницького (близько 400 юнкерів) та Перша сотня Студентського куреня Січових Стрільців (116–130 осіб), 20 старшин. На озброєнні вони мали 16 кулеметів і саморобний бронепοїзд – гармату на залізничній платформі. Їм протистояли 4–6-тисячна армія революційних військ більшовицької Росії на чолі з М. Муравйовим, що складався з червоногвардійців, солдат-росіян та балтійських матросів у супроводі артилерії та бронепοїзду. У ході бою, що тривав з ранку до вечора, українці відбили кілька атак, обидві сторони понесли значні втрати. Під натиском переважаючих сил ворога українське військо, забравши

²³⁵ Ковальчук М. Катеринка на Кодимі. С. 121–122.

²³⁶ Голубко В. Армія УНР 1917–1918 рр. Утворення та боротьба за державу. С. 77.

²³⁷ Падалка М. Виступ полуботківців 4–6 липня 1917 р. в м. Києві на фоні політичної ситуації того часу. *До зброї*. Тарнів. 1921. 36. 1. С. 74.

вбитих і поранених, відступило до ешелону, що чекав у кількох кілометрах від станції. Руйнуючи за собою залізничну колію, вони від'їхали в напрямі Києва і на станції Бобрик об'єдналися з Гайдамацьким кошем Слобідської України під командою С. Петлюри. Відступаючи у сутінках, одна чота (взвод) студентської сотні заблукала і потрапила у полон, 27 студентів і гімназистів були розстріляні. Втрати українського війська склали до 300 бійців і 10 старшин (убитих, поранених, полонених, пропалих безвісти)⁴².

Курінь, у складі якого перебував К. Бондарук, воював на правому фланзі оборони. Після бою відбулася ще одна зустріч К. Боднарука і С. Петлюри, яка ще більше зблизила їх.

Стримати і зупинити навалу переважаючих більшовицьких військ не вдалося. 9 лютого Центральна Рада евакуювалася з Києва і тимчасово зупинилася в містечку Сарни. Тут К. Бондарукові, як і всім, хто залишився живим зі старшого курсу Першої Київської юнацької (юнkersької) школи імені Б. Хмельницького, присвоїли старшинське (офіцерське) звання – хорунжий. Саме з того часу життєвий шлях і військова кар'єра К. Боднарука переплелися з діяльністю С. Петлюри. 26 лютого 1918 р. українські війська повернулися до Києва. На чолі коша Січових стрільців був С. Петлюра, а хорунжий К. Боднарук був командиром головної сотні січовиків²³⁸. З 1 березня 1918 р. К. Боднарук перебував при штабі С. Петлюри як дорадник та старшина з особливих доручень.

28 квітня 1918 р. відбувся державний переворот і П. Скоропадського було проголошено гетьманом Української держави. К. Бондарук на службу до гетьмана не пішов. Він проживав у Києві нелегально, знаходячись у підпіллі. Наприкінці жовтня К. Бондарук став членом Українського Національного Союзу – військової організації, створеної з метою повалення влади гетьмана, звільнення України від австро-німецької окупації та відновлення Української Народної Республіки з усіма її державними структурами. Розпочати збройне повстання планували після звільнення С. Петлюри із гетьманської в'язниці. 11 листопада 1918 р. група бойовиків, серед яких був і К. Бондарук, звільнила С. Петлюру, а 13 листопада на підпільному засіданні Національного союзу було обрано новий уряд України – Директорію УНР у складі В. Винниченка, С. Петлюри та Ф. Швеця. Дещо пізніше до її складу ввійшли П. Андрієвський і В. Макаренко. Найближчим завданням Директорії УНР стало повалення гетьманщини в Україні.

²³⁸ Ковальчук М. Катеринка на Кодимі. С. 122.

Так, К. Бондарук, супроводжуючи С. Петлюру, відвідав Білу Церкву, де дислокувалися основні частини січових стрільців, щоб схилити їх до виступу проти гетьмана. Поїздка виявилася успішною – січові стрільці стали надійною опорою Директорії УНР. Заручившись підтримкою січових стрільців, Директорія УНР уклала угоду про нейтралітет із Солдатською Радою австро-німецьких військ, створеною після перемоги революції у Німеччині. Тоді ж керівництво Українського Національного Союзу сформувало Військово-революційний комітет для координації дій повстанських загонів.

15 листопада 1918 р. Військово-революційний комітет звернувся до народу України із закликом повстати проти гетьмана та його режиму. Сотня січових стрільців К. Бондарука вела бої як у столиці, так і під приміською Мотовилівкою із відбірними частинами гетьманського війська – синьожупанниками. 18 листопада 1918 р. під Мотовилівкою в нерівному бою зішлись частини Українських Січових Стрільців та військові сили гетьмана П. Скоропадського. 300 січовиків разом із загonom коростишівських студентів та мотовилівських залізничників зупинили ворожий наступ гетьманців кількістю близько 2 тис. бійців. 14 грудня 1918 р. гетьманат П. Скоропадського було повалено, а до влади прийшла Директорія УНР.

За наказом С. Петлюри, який тоді став головнокомандувачем – Головним отаманом українського війська, К. Бондарук був призначений політичним дорадником командира Запорізької армійської групи генерал-хорунжого М. Омеляновича-Павленка. Запорізька армійська група здійснила похід на Південь України²³⁹.

17 березня 1919 р. кінний полк отамана А. Гулого-Гуленка, з яким був К. Бондарук, оволодів Ольвіополем, Богополем і Голтою (у наш час – Первомайськ) та навколишніми селами. К. Бондарук отримав змогу побувати на малій батьківщині. М. Ковальчук наводить спогади старожила с. Катеринка Т. Коритного про ці події: «Було мені тоді 11 років, але пам'ятаю усе до дрібниць, довідавшись, що до нашого села прибуває наш отаман Бондарук, дзвоном почали скликати людей на сільський майдан... незабаром він був заповнений ущерть. Кирило на коні доїхав до юрби, яка поштиво перед ним розступалася, зупинився і, не злязачи з коня, щоб бачити усіх людей, звернувся до земляків з такими словами: «Шановні громадяни! Дорогі земляки! Сини і доньки багатостраждальної України-неньки! Наша держава переживає тяжкі часи. Зі всіх сторін її скубуть вороги: німці та поляки,

²³⁹ Котляр Ю. В. Отамани Лихо в боротьбі за свободу України. *Реабілітовані історією. Миколаївська область*. Київ – Миколаїв : Світогляд, 2013. Кн. 6. С. 14.

більшовики та денікінці, які хочуть повернути нас до ярма, щоб і надалі відбирати наш хліб, наше сало, забрати нашу землю та усе нажите важкою працею, потом і кров'ю добро. Та найлютішими ворогами України є російські комунобільшовики, які, називаючи нас товаришами, хочуть встановити з нами ж стосунки, як у вершника з конем, тільки щоб верхи були вони. Військо народного уряду України – Директорії, очолюване отаманом Петлюрою, веде з більшовиками смертельну боротьбу, закликаю вас, мої рідні співвітчизники, не вірте більшовицьким агітаторам, які брешуть вам про комуну та рівність. Не вірте й тим українським юдам, що продалися більшовикам та москалям, викривайте й знешкоджуйте їх. Пам'ятайте, якщо більшовики переможуть, розпочнеться розправа над вами, кривавий терор, який розгорнули у Росії і який більшовицькі банди застосували кілька днів тому у Києві. Дорогі земляки! Беріть до рук зброю, бийте ворога скрізь, де б він явився. Ми переможемо! Наш народ назавжди здобуде волю, а Україна – омріяну незалежність. Слава самостійній Україні! Героям слава!»²⁴⁰.

Після с. Катеринки К. Бондарук зі своїм загоном відвідав Велику Врадіївку, щоб проінспектувати повстанські загони К. Колоса – головнокомандувача військами Врадіївської Хліборобської Республіки, яка була проголошена на початку червня 1919 р. Скориставшись поразкою більшовицьких військ від денікінців, син кривоозерського поміщика Люстгартена (тесть якого був другом К. Колоса²⁴¹) організував повстання, оволодів Кривим Озером та Врадіївкою і проголосив так звану «Хліборобську Республіку», територія якої простяглася уздовж залізниці та долини Кодими від Любашівки на схід до Голти та Богополя, включаючи й с. Катеринку зі станцією Кам'яний Міст. Значна частина селянства, обурена грабіжницькою системою більшовицької «продрозверстки» та репресіями «чекістів», підтримала молодого Люстгартена і стала його опорою. «Уряд» «республіки» оголосив про своє співробітництво з урядом Директорії УНР та спільну боротьбу проти радянської влади та А. Денікіна. Для інспектування збройних сил «Хліборобської Республіки» й прибув до Врадіївки К. Бондарук²⁴².

Під натиском переважаючих сил ворога українське військо відступало не тільки на Півдні України, а й на інших напрямках. Разом з поріділими військовими підрозділами Директорії УНР на чолі свого

²⁴⁰ Ковальчук М. Катеринка на Кодимі. С. 124.

²⁴¹ ГДА СБ України. Спр. 44224. Т. 6. Арк. 109.

²⁴² Ковальчук М. Катеринка на Кодимі. С. 125.

невеликого кінного загону за кордон відступив і отаман К. Бондарук. Первомайські чекісти втратили слід свого «підопічного» отамана, за яким полювали з березня 1919 р. Водночас, за помешканнями його батьків та рідні було встановлено нагляд. Очевидно, за невовимість та шкоду, заподіяну більшовикам, чекісти дали К. Бондарукові псевдонім «Лихо», з яким він і ввійшов в історію українського повстанського руху.

Незважаючи на відступ основних українських сил за кордон, військові дії на повстанських фронтах України продовжувались. З ними пов'язана і діяльність К. Бондарука. У 1919 р. К. Бондарук деякий час перебував на території Польщі, при штабі С. Петлюри, а пізніше взяв участь у Першому Зимовому поході Армії УНР (6 грудня 1919 р. – 6 травня 1920 р. (за іншими даними – 5 травня 1920 р.)). Зимовий похід по тилах більшовиків і денікінців став безпрецедентним в історії воєн за своїм характером і героїзмом, але завершився поразкою українських військ. У поході взяло участь близько 10000 осіб. Проте сам бойовий склад частин нараховував 2000 багнетів, 1000 шабель та 14 гармат. 75 % загальної кількості складали штаби частин, немуштровані частини, обози і транспорти хворих²⁴³.

Успішні бойові дії Червоної армії проти збройних сил Директорії УНР сприяли відновленню та зміцненню радянської влади в Україні. Але поступово обстановка почала змінюватися не на її користь. З припиненням у листопаді 1920 р. на території України регулярних військових дій громадянська війна на цьому фактично не закінчилася, бо продовжувало боротьбу повстале селянство.

Значне погіршення економічного становища торкнулося майже всіх верств сільського населення і об'єднало їх у спільному невдоволенні. Протести селян набували різних форм, найпоширенішою з яких була збройна боротьба. У повстаннях брала участь значна частина українського селянства. Застосовуючи тактику партизанської боротьби, повстанці тримали під контролем практично всю сільську місцевість. IV конференція КП(б)У мусила визнати, що «куркуль став фактичною владою на Україні»²⁴⁴. Та навіть визнавши факт втрати влади в сільській місцевості, більшовики не змогли остаточно зрозуміти її причини. Вони побачили лише те, що лежало на поверхні, і пояснювали критичне становище на селі лише діями куркулів. Дійсно, куркульство постачало

²⁴³ Литвин С. Симон Петлюра у 1917–1926 роках: Історіографія та джерела. К. : «Аквілон-Прес», 2000. С. 247.

²⁴⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. С. 71.

повстанські загони не тільки фуражем, продовольством, але найголовніше – керівними кадрами. Проте переважно учасники повстанських загонів походили із незаможних верств села. Основна маса повсталих загонів використовувала як гасло ідею самостійності України, яку уособлювало ім'я С. Петлюри.

Центром, який очолив боротьбу українських повстанців, став штаб Головного отамана С. Петлюри у Львові. Тут було розроблено план повалення радянської влади в Україні та проголошення її незалежності. Передбачалося до 1 серпня 1921 р. підготувати збройне повстання в Україні; створити Центральний Український штаб збройного повстання чолі з генерал-хорунжим Ю. Тютюнником у Львові; всю територію України поділити на оперативні військово-повстанські округи. Основні сподівання С. Петлюра пов'язував з Південною оперативною округою, яка організовувалася на території Північної Таврії, колишньої Херсонської губернії та Південного Поділля, де через голод та утиски відбувалися особливо активні виступи селян проти радянської влади. Значні ліси і балки, сусідство з румунським кордоном і Поділлям, і, врешті, національно свідоме українське селянство робили цю місцевість сприятливою для партизанської війни проти більшовиків²⁴⁵. Передбачалося, що військові з'єднання армії Директорії УНР свої удари спрямують з території Румунії саме сюди. Сподівалися і на підтримку російського білогвардійського підпілля у південних українських містах та німецьких колоністів, вороже налаштованих проти радянської влади. Головнокомандувачем Південної оперативної округи було призначено К. Бондарука. Це призначення було зумовлено не тільки довірою С. Петлюри до молодого отамана, але і його особистими бойовими заслугами, організаторськими здібностями, а також тим, що був він родом із цих країв.

Командири груп та начальники районів призначалися Головним отаманом за поданням ППШтабу. Все командування аж до сотенних командирів було покладено винятково на старшин армії УНР. Як командир групи, так і начальник району мав усю повноту військової і цивільної влади на дорученій йому території. Для досягнення своїх завдань вони створювали відповідні штаби, більшість з яких знаходилась на території УСРР. Всі повстанські керівники і активні повстанці знаходились на обліку і фактично перебували на дійсній службі УНР, а також вони були відповідальними перед законами УНР за свої вчинки²⁴⁶.

²⁴⁵ Боган С. М. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920–1923 рр. С. 161.

²⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 571. Арк. 58–59.

Так, К. Бондарука було направлено через Румунію на Херсонщину. Він разом з курінним отаманом І. Нагорним – уповноваженим штабу головної розвідки та військовим інструктором трьох повітів (Єлисаветградського, Ананьєвського і Вознесенського²⁴⁷), перетнув кордон у районі Бендер. Звідти добрався до Одеси, де протягом тижня налагоджував зв'язки з підпільними українськими та білогвардійськими групами, домовляючись про спільні дії, явки та паролі. Потім перебазувався до Тирасполя, у якому три дні проводив таку ж роботу. Із Тирасполя до залізничної станції Заплази К. Бондарук та І. Нагорний доїхали потягом, а звідти вже верхи на заздалегідь підготовлених конях дісталися до Савранських лісів, де дислокувалася повстанська дивізія отамана С. Заболотного. Вона сформувалася у 1920 р. після розгрому армійської групи М. Омеляновича-Павленка із її залишків, поповнюючись місцевими жителями, які піднялися проти більшовицької влади. Керівниками значного повстанського формування стали отамани С. Заболотний та Я. Кошовий. Більшість повстанських загонів на Одещині були об'єднані у велике з'єднання, яке мало назву «Чорноморського війська» або «Наддністрянської дивізії». Цим з'єднанням керував отаман С. Заболотний, який був фігурою номер один у повстанському русі на Одещині²⁴⁸.

Прибувши до дивізії С. Заболотного, К. Бондарук здійснив її інспектування, дав настанови щодо організації полків та штабів повстанських загонів, провів інструктивну нараду з командирами повстанських з'єднань, що дислокувалися у навколишніх повітах: П. Степовим, Я. Кошовим, якого К. Бондарук призначив командиром Кривоозерської дивізії, Д. Свищом, Г. Деренчуком та С. Заболотним. За інформацією О. Янчука, загальна чисельність бійців у загонах С. Заболотного та Я. Кошового налічувала 800 кавалеристів і 150 піхотинців при 16 кулеметах²⁴⁹.

Поява отамана К. Бондарука на Півдні України стурбувала «чекістів». Адже К. Бондарук після засідання в Холодному Яру отримав явки до 20 підпільних організацій на території України. Не менше стурбувала і поява І. Нагорного, який був особисто знайомий з генералом-хорунжим Ю. Тютюнником, ад'ютантом С. Пеглюри Григоровичем та отримав перепустку через кордон від Польського генерального штабу²⁵⁰.

²⁴⁷ ГДА СБ України. Спр. 44224. Т. 6. Арк. 60.

²⁴⁸ ДАОО. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 2.

²⁴⁹ Янчук О. Останній гайдамака Одещини. Одеса : Бібліотека ім. Івана та Юрія Лип, 2001. С. 23.

²⁵⁰ ГДА СБ України. Спр. 44224. Т. 6. Арк. 63, 132.

Перед повстанськими загонами стояли різноманітні завдання: здійснювати терор найважливіших адміністративних пунктів, нападати на вузлові залізничні станції, підривати водоймові станції, руйнувати шляхи, депо, знищувати відділи Червоної армії та розпорошувати їх сили²⁵¹. Партизани знищували господарчі органи, перш за все, хлібозаготівельні. Вони нищили або тероризували військові та комуністичні організації та агентів влади: комісарів, агітаторів, чекістів.

22-річний головнокомандувач повстанськими силами Півдня України К. Бондарук розгорнув активну діяльність щодо виконання плану Штабу Головного отамана. Якщо на кінець 1920 р. загін К. Бондарука нараховував близько 200 бійців, то в 1921 р. він набагато зріс. Своїм першим заступником К. Бондарук призначив курінного отамана І. Нагорного. Разом вони інспектували повстанські дивізії і загони, створювали нові полки, забезпечували їх зброєю та боєприпасами, по всій оперативній окрузі закладали склади зброї та продовольства. І. Нагорний мав зв'язки з М. Кулевим, В. Жуком, Є. Проданом та кримінальним бандитом «Узочкою» (М. Гульбою). На квартирі у М. Кульова відбувалися збори, на яких обговорювалися питання про письмову агітацію, організацію загону у Врадіївці та про об'єднання з повстанськими загонами інших волостей.

Зваживши на те, що Первомайський повіт знаходиться у центрі Південної оперативної округи, К. Бондарук свій штаб вирішив облаштувати саме тут. Першою квартирою, де базувалися керівники повсталіх, був дім Ф. Продана та Л. Остапенка. Основна квартира штабу отамана Лиха знаходилася у непримітному будиночку М. Да-нуци біля заїжджого двору неподалік від Голти²⁵².

Так, К. Бондарук та І. Нагорний, крім семінарів та інструктивних нарад із партизанами та старшинами повстанських з'єднань і частин, також відроджували зв'язки зі старою українською інтелігенцією, створювали підпільні патріотичні групи. Лише в Ольвіопольському повіті було створено кілька підпільних груп, у тому числі в Грушівці, Мигії, Сировому, Берізках, Доманівці, Кінецьполі, Голті, Ольвіополі, Богополі. Різні підпільні групи були організовані в єдину петлюрівську Первомайську організацію, а отамана Лихо-Бондарука почали називати командувачем повстанськими військами Херсонщини²⁵³.

²⁵¹ На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии. 1917–1922 гг. С. 309–316.

²⁵² ГДА СБ України. Спр. 44224. Т. 6. Арк. 60.

²⁵³ ГДА СБ України. Спр. 44224. Т. 2. Арк. 1.

Пожвавлення діяльності повстанських сил та патріотичного підпілля було «помічене» чекістами та керівництвом більшовицьких партійних комітетів та осередків. Радянська влада вдалася до надзвичайних заходів, щоб знешкодити національно-патріотичний рух по всій Україні, насамперед на Півдні. Центральний комітет партії більшовиків і радянський уряд України відрядив до Одеси секретаря ЦК більшовицької партії Я. Гамарника, який на одній з нарад заявив: «Центральний комітет нашої партії дуже тривожить обстановка, яка склалася у південних губерніях, де помічено посилення діяльності петлюрівського підпілля та виступи куркульських банд. ЦК ставить завдання перед чекістами та міліцією: викривати так звані повстанські, а на ділі контрреволюційні, комітети і знешкоджувати їх всіма доступними засобами. Товариші чекісти, перед нами нині постали нелегкі випробування, внаслідок посухи насувається примара голоду. Уже голодує 22 повіти, уряд вживає усі можливі заходи, щоб відвернути чи, принаймні, пом'якшити цю біду. Проте запам'ятайте: причиною голоду є не стільки неврожай, скільки контра, яка знищила частину зерна, переховує іншу частину його, спекулюючи на біді, всіляко провокуючи населення на заколоти проти народної влади. Наші удари повинні бути спрямовані насамперед не проти збуджених голодуючих селян, а проти призвідців голоду. Досить бандитам безкарно розгулювати по нашій землі та сіяти скрізь смерть і розруху. Уже нині ми маємо 50 тисяч дітей-сиріт, батьки яких загинули від бандитських куль!»²⁵⁴.

Подібні виступи Я. Гамарника були відомі і раніше: «Надто мало ми зробили для села. Ми зосередили наші партійні сили в містах на партійній і радянській роботі, а навколо міст в сотнях і сотнях сіл петлюрівські, білогвардійські агенти робили свою справу і створили можливість виступу села єдиним фронтом»²⁵⁵. Вони носили пропагандистський характер і не відповідали дійсності.

Що ж стосується викриття і знешкодження петлюрівських контрреволюційних сил повстанців – «винуватців» голоду, а в дійсності – справжніх патріотів України, активних борців за незалежність, то у цьому радянські каральні органи були безжальними і жорстокими. Одним із перших кроків у цьому напрямку стало проведення акції зі знищення родини отамана Лиха – К. Бондарука. Без слідства і суду розстріляли ні у чому не повинних матір Кирила – Тетяну, його брата Тимофія, сестру Наталку та її чоловіка С. Лебедушка, а заодно –

²⁵⁴ Ковальчук М. Катеринка на Кодимі. С. 130–131.

²⁵⁵ Одеський комуніст. 1919. 28 червня.

«за співчуття родині бандита» – і їхнього сусіда, начальника залізничної станції Кам'яний Міст М. Гертиховського та його неповнолітнього сина Миколу, які до родини Бондаруків ніякого відношення не мали. Лише дивом уцілів батько К. Бондарука – Євlampій, якого на час кривавої розправи не було вдома.

Та невдовзі його арештували разом із 21 земляком, котрі, за рішенням чекістів, були причетні до повстанської діяльності К. Бондарука та І. Нагорного: М. Донунцо, М. Кулева, В. Жука, Я. Савчука, Я. Гадзина, Ф. Продана, І. Рожка та ін. На допиті Є. Бондарук сказав, що сина свого К. Бондарука він не бачив з 1919 р.²⁵⁶

Психіка Є. Бондарука не витримала страшних переживань, пов'язаних зі смертю сім'ї та арештом. Він став душевнохворим. Часто зникав з дому невідомо куди, блукав скрізь, розшуковуючи давно мертвих дітей і дружину.

Після кривавої розправи над сім'ями Бондарука та Гертиховського радянська влада оголосила амністію учасникам підпілля та повстанцям, які добровільно здадуться владі. Дехто із місцевих жителів, довідавшись про жакливу долю родини Бондаруків і боячись за своїх рідних, повірили владі і прийшли повинитися. За повідомленнями тодішньої преси, «прийшли покаятися 4 тисячі заколотників». Факт добровільної здачі повстанців дійсно був, проте загальна кількість тих, хто покався перед владою, була завищена у десятки разів. Вражаюче число «4 тисячі заколотників» видається тим більше сумнівним, адже воно більше як удвічі перевищує кількість бійців у повстанській дивізії. Отже, можна вважати, що тодішні газети з чисто пропагандистською метою – за прямими вказівками партійних органів – дали явно неправдиву інформацію²⁵⁷.

Загалом по Україні ситуація з повстанським рухом була такою. Як стверджувалося у звіті уряду УСРР VI Всеукраїнському з'їздові рад, за 1921 р. у справі «замирення» села було зроблено більше, ніж за весь попередній період. Всеукраїнська ЧК подала відповідну статистику: за 10 місяців було виведено з боротьби різними засобами 444 отамани і 29616 повстанців²⁵⁸. Більша частина тих, хто з'явився з повинною, припадала на другу половину 1921 р. В умовах голоду, що наближався, політична і повстанська активність селянства зменшилася практично до нуля.

²⁵⁶ ГДА СБ України. Спр. 44224. Т. 6. Арк. 69.

²⁵⁷ Ковальчук М. Катеринка на Кодимі. С. 131–132.

²⁵⁸ Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). X. : Основа, 1990. С. 283.

Амністія, оголошена владою стосовно повстанців, послабила їх сили та рішучість у боротьбі, а в подальшому стала маневром влади задля послаблення національного руху. У кінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. усіх, хто склав зброю і дожив до того часу, репресували і майже поголовно знищили, репресіям піддали і багатьох їхніх близьких.

Так, Я. Гамарник дав персональне завдання й начальнику Первомайського повітового управління Надзвичайної комісії Корневу: «Розшукати і захопити живим чи мертвим сподвижника С. Петлюри – Бондарука Кирила Євлампійовича – отамана Лиха, уродженця села Катеринки вашого повіту. Можете не церемонитися з родиною. У боротьбі з озвірілими контрреволюційними елементами будь-які засоби гарні...». Корневу передали й основні прикмети Бондарука-Лиха: середнього зросту, худорлявий, волосся темне, довге – до самих плечей, очі сірі, ніс прямий, характер твердий, жорстокий, на вигляд 27–29 років, хоча у дійсності він молодший²⁵⁹.

Повернувшись до Первомайська, Корнев, за погодженням з повітовим партійним комітетом, скликав нараду керівних працівників управлінь Надзвичайної комісії та міліції за участю секретаря повітового комітету більшовицької партії та голови повітвиконкому. Учасники наради розробляли плани розшуку, виявлення місця знаходження та затримання – живим чи мертвим – отамана Лиха. Керівником операції призначили заступника Корнева з оперативної роботи Черномазова. Секретар-друкарка повітового управління Надзвичайної комісії усе застенографувала, а потім передрукувала для звіту губернському начальству та у ЦК, особисто Я. Гамарнику⁸².

За цим планом, за отаманом К. Бондаруком розпочали справжнє полювання. Досить швидко довідалися про місце його перебування, йшли за ним по п'ятах, але, як і раніше, Лихо оминав усі розставлені пастки, вислизав буквально із-під носа Черномазова та його оперативної групи, незважаючи на те, що на ноги підняли усю міліцію Первомайського і частини сусідніх повітів. Не допомагали й таємні співробітники, заслані до повстанців, і провокатори. Завдяки існуванню розгалуженої мережі підпільних явок та агентів, один із яких був навіть серед «чекістів», К. Бондарук певний час був невловимим, адже детально знав плани ворога, опирався на надійних і відданих українських патріотів, які оточували і оберігали його.

Уже наступного дня після згаданої наради, деталі плану захоплення отамана К. Бондарука стали йому відомими. У повстанському штабі

²⁵⁹ Ковальчук М. Катеринка на Кодимі. С. 132–133.

розробили й свій план зі збереження підпілля та підготовки повстання. Серед широкого кола резидентів та агентів, що працювали на отамана К. Бондарука та його штаб, нині стали відомими далеко не всі. Про деяких з них пише у своїх публікаціях М. Ковальчук:

1. Комісаренко Семен Гаврилович, мешканець Ольвіополя. Коли формувалася партійна і радянська номенклатура новоствореного Первомайського повіту, став завідувачем земельного відділу повітвиконкому. Він був тоді членом більшовицької партії, до якої вступив, використавши сприятливий момент, з міркувань безпеки, адже мав далеко не пролетарське походження та ще й одержав за царського режиму вищу сільськогосподарську освіту. Та мав він тверді переконання українського патріота. Тому після повалення гетьманату П. Скоропадського перейшов на бік Директорії УНР, виконуючи таємні завдання, навіть після остаточного встановлення радянської влади.

2. Смілянецький Федір Карпович був емісаром С. Петлюри. Його відрядили зі Львова до Первомайська на допомогу Комісаренку. Останній влаштував Ф. Смілянецького на посаду заступника завідувача повітового земвідділу.

На справу самостійності України працювали Близниченко Карпо Архипович – колишній учитель, завідувач Первомайським повітовим відділом народної освіти, Ясельський Маркіян Климович – начальник телеграфу залізничної станції Голта та інші²⁶⁰.

Отаман К. Бондарук мав агентів навіть у органах Надзвичайної комісії та міліції. Зокрема, на нього працювали Н. Жилінська – секретар-друкарка Первомайського управління та заступник начальника відділу карного розшуку Первомайського повітового управління міліції²⁶¹.

За наказом Головного отамана, опираючись на патріотичне підпілля, отаман К. Бондарук та його заступник І. Нагорний взяли курс на збройне повстання. Незважаючи на активізацію дій «чекістів» і міліції, вони зустрічалися з керівниками військових формувань повстанців Херсонської губернії та Північної Таврії, перевіряючи готовність до виступу. Лише у Первомайському повіті у першій половині 1921 р. було проведено кілька нарад з командирами повстанців: у соборі Богородиці в Ольвіополі, у будинку священика у селі Семенівка, на хуторі Розумівка. 16 квітня 1921 р. поблизу Тульчина відбулася нарада отаманів Лиха, Хмари, Заболотного й Цимбалюка. Наради пройшли на початку і в середині серпня 1921 р.

²⁶⁰ Там само. С. 133–134.

²⁶¹ ГДА СБ України. Спр. 44224. Т. 6. Арк. 74.

Проведені заходи дали практичні результати. Весною 1921 р. біля Балти сталося об'єднання повстанських загонів Лиха, Заболотного, Чорного Ворона, Кошового, Солтиса (до 1 тис. шабель, 1 тис. багнетів, 18 кулеметів). Ці сили зробили наліт на Ольвіополь.

Підготовка до повстання вступала у завершальну фазу. К. Бондарук наголошував на терміновому завершенні формування повстанських загонів, закладенні баз продовольства, удосконаленні системи зв'язку. Стращенко обіцяв отаману Лихові 70 озброєних людей, з якими К. Бондарук збирався здійснити наліт на кінний завод Урсула, щоб забрати там коней для кавалерії²⁶².

Водночас над патріотичним підпіллям Південної оперативної групи навис дамоклів меч масштабного провалу. Повітовим управлінням Надзвичайної комісії вдалося укоренити у підпільних групах і навіть повстанських штабах своїх агентів. Інформація про підготовку повстання йшла звідусіль та із перших рук. А провали розпочалися із прикрого випадку.

Оперативний уповноважений відділу повітового управління Надзвичайної комісії на ольвіопольському базарі упізнав колишнього учителя місцевої гімназії Дяченка. Дяченко свого часу був сотником у війську Директорії УНР. Чекістам було відомо, що із відступаючими петлюрівцями він пішов за кордон, а тут раптом з'явився на батьківщині. При перевірці він назвався іменем М. Шрота – завгоспа Багачівського радгоспу, що підтверджували й пред'явлені ним документи. Спочатку «уявний» М. Шрот заперечував будь-які звинувачення, однак після кількох очних ставок з колишніми гімназистами змушений був визнати, що він не Шрот, а Дяченко. Слідчим вдалося «втягти» із лже-Шрота деяку інформацію про штаб отамана Лиха, про самого К. Бондарука та І. Нагорного. Не витримавши психологічного та фізичного тиску під час допитів, Дяченко назвав прізвища кількох інших учасників підпілля, зокрема Загорського, працівників Багачівського радгоспу, власника заїжджого двору біля Голти Клименюка, працівника повітового земельного відділу Щербаня, учителя із Семенівки М. Бочарова. Дяченко вивів «чекістів» також на слід Жосана – командира полку з дивізії Степового та мешканця хутора Рожково Є. Продана – зв'язкового К. Бондарука. Після арешту Є. Продан виказав начальника телеграфу залізничної станції Голта М. Ясельського, а також дав багато інших цінних для чекістів свідчень, але це не врятувало його від засудження до розстрілу 14 лютого 1922 р.²⁶³

²⁶² Там само. Арк. 134.

²⁶³ ГДА СБ України. Спр. 44224. Т. 2. Арк. 21.

Незабаром слідство з'ясувало, що затриманий за свідченнями Дяченка М. Бочаров – непримітний учитель сільської школи та Жосан – командир повстанського полку – одна і та ж особа.

На основі одержаних свідчень органам Надзвичайної комісії вдалося затримати мешканця Богополя М. Ізотова. Після поразки і втечі С. Петлюри за кордон, М. Ізотов одержав завдання повернутися додому і перейти на конспіративне становище. Після початку підготовки повстання як головний писар увійшов до штабу дивізії С. Заболотного. Під час обшуку у дворі М. Ізотова знайшли ретельно замаскований сховок, у якому зберігалися таємні документи (списки особового складу, адреси явок, паролі, печатки тощо). Після тортур М. Ізотов «зламався» і виказав важливу інформацію. Колегія Первомайської повітової надзвичайної комісії 14 лютого 1922 р. засудила М. Ізотова до розстрілу. Вирок було виконано 13 квітня 1922 р.²⁶⁴

Поступово розплутуючи підпільну мережу, чекісти влітку 1921 р. заарештували близько 200 осіб, підозрілих в участі у цій організації. 125 з них були розстріляні. Чекістам стало відомо і про місцезнаходження К. Бондарука та І. Нагорного, але, вчасно попереджені вцілілими агентами, вони втекли. Партизанський загін було тимчасово розпущено, а підпілля припинило активну діяльність. Проте ненадовго.

У вересні 1921 р. отамани Лихо (К. Бондарук) та І. Нагорний реорганізували наявні сили і відновили партизанську боротьбу. Вони зібрали вцілілих повстанців, зв'язалися з місцевими кримінальними структурами на чолі з Р. Бабієм і відновили свою діяльність на нових засадах. Конспірація стала ще суворішою. Формування структур велось за принципом трійок і п'ятірок.

Однією з останніх організаційних справ отамана К. Бондарука була поїздка 22 грудня 1921 р. в Подільську губернію для об'єднання потенціалів Подільської і Первомайської повстанських організацій, але цій справі не вдалося вирішитися позитивно.

З іншого боку, Первомайському повітовому ЧК 28 грудня 1921 р. вдалося арештувати рідного брата І. Нагорного – Миколу Нагорного. За матеріалами допитів М. Нагорного, чекісти арештували М. Кулева – помічника Лиха-Бондарука з керівництва та організації підпільних груп²⁶⁵.

Підсумувавши усе, що було відомо про підготовку збройного виступу повстанців та вторгнення петлюрівців до колишніх південних губерній України, колегія управління «ЧК» прийняла рішення про

²⁶⁴ Там само. Арк. 32.

²⁶⁵ ГДА СБ України. Спр. 44224. Т. 1. Арк. 1–2.

ведення особливих загонів чекістів, міліції, ЧОНу, комсомольців-добровольців, створених для боротьби із заколотниками та С. Петлюрою, привели до бойової готовності частини 15-ї Сивашської дивізії та інших військових з'єднань. У зв'язку з можливими подіями серед населення було посилено агітаційно-пропагандистську роботу.

Збройний виступ повстанців Півдня України планувався на осінь 1921 р. На його першому етапі передбачалося:

1. Українському війську трьома колонами з території Румунії перейти кордон (загони отамана Пшонника, полковника Пукалова, капітана Дидиченка).

2. Оволодіти містом Паркани на лівому березі Дністра, рухатися в Бірзулу (нині Котовськ Одеської області) для об'єднання із повстанською дивізією С. Заболотного.

3. Дивізії С. Заболотного з району Савранських лісів, рухатися назустріч – у напрямку Бірзули. Оволодіти Ананьєвим, Балтою та іншими містечками і селищами.

4. Одеським міським підпільним патріотичним загонам виступити в союзі з білогвардійськими підпільними формуваннями і захопити основні пункти міста.

5. У разі успішного розвитку подій на другому етапі повстання частини української армії та повстанська дивізія від Бірзули, а інші повстанські формування – із Одеси, вирушають на схід та північний захід. До них приєднуються інші дивізії та полки Південної повстанської групи²⁶⁶.

У склад Південної Групи входило п'ять районів, з першого по п'ятий. Перший повстанський район знаходився на терені Одеського, Тираспольського, Ананьєвського повітів повністю та західній частині Миколаївського і Херсонського повітів. Начальником району був полковник Й. Пшонник, штаб якого знаходився в Бендерах. До Й. Пшонника дуже часто приїжджав А. Гулий-Гуленко і кур'єри з Тернополя²⁶⁷.

Однак спроба втілити цей план у життя виявилася приреченою на провал. Знаючи його деталі, органи Надзвичайної комісії провели успішні контрдії: завчасно затримали усіх відомих командирів заколотників та підозрілих осіб, силами 15-ї Сивашської дивізії блокували дивізію С. Заболотного під Савранню та надійно закрили кордон і шлях на Бірзулу та Балту.

²⁶⁶ Ковальчук М. Катеринка на Кодимі. С. 136.

²⁶⁷ ЦДАВО України. Ф. 3204. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 29–30.

Важливе стратегічне значення мав напад Тираспольського штурмового загону козаків і старшин армії УНР з території Румунії в листопаді 1921 р. Він відбувся одночасно з наступом військ Ю. Тютюнника на Правобережжі. Генерал-хорунжий Т. Гулий-Гуленко сформував у Румунії так звану «Бессарабську групу», яка мала вдарити на Тираспольський повіт і з'єднатися з частинами С. Заболотного. Командування нею було доручене полковнику Й. Пшоннику.

18 листопада 1921 р. бійці Й. Пшонника форсували Дністер і знищили червоні прикордонні частини в селі Бички. Очистивши від червоних Бички, загін Й. Пшонника вирушив на село Паркани. Червона військова частина, що там стояла, не звернула уваги на стрільнину, бо була дезорієнтована наказом про проведення навчань зі стрільби біля Дністра. Більшовицька слідча комісія пізніше звернула на цей факт особливу увагу, підозрюючи тут зраду²⁶⁸. Петлюрівці за допомогою місцевих селян, які, як свідчить вказана комісія, були озброєні вилами, косами та сокирами, швидко впорались із червоними²⁶⁹. Були захоплені кулемети та гвинтівки, якими були озброєні повсталі селяни. Після проведення короткого мітингу повстанський загін рушив далі і зайняв села Тернівку і Красногорку, де до нього приєднувались нові повстанці. Збільшившись за рахунок селян, група повела наступ на Тирасполь. Захоплено західні райони міста – Фортецю, Зафортечну Слобідку. Радянська охорона міста Тирасполь складалася з 464-х багнетів, 70-ти шабель з 11-ма кулеметами. Сили були нерівні, і після тривалого бою повстанці були змушені відступити назад у Румунію²⁷⁰.

Спроби виступів одеських підпільних загонів на підтримку наступів з-за кордону було зірвано. Чекістам вдалося виявити та знешкодити небезпечну підпільну організацію, яка готувала повстання в Одеському повіті губернії. На чолі організації стояли: колишній командир білогвардійського Дроздовського загону полковник Гусак-Гусаченко і колишній пристав Сквирського повіту капітан Москвин, який проживав під прізвищем Наумов і влаштувався на службу у військкомат. Дивізія С. Заболотного почала свій рух у напрямку Балти, але змушена була вступити у бій з радянськими військовими частинами, які перепинили її шлях. У цей час чекістські агенти доповідали, що

²⁶⁸ ДАОО. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 210. Арк. 4.

²⁶⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 644. Арк. 140.

²⁷⁰ Боган С. М. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920–1923 рр. С. 164.

«банда Заболотного до 40 шабель, 110 багнетів при 1 кулеметі діє в районі Бершадь – Хашчевата – Ольгопіль – Студене – Піщанка»²⁷¹.

Спад повстанського руху на Півдні України був пов'язаний не лише з трагічним завершенням Листопадового рейду, а й ліквідацією його лідерів – отаманів Лиха-Боднарука, С. Заболотного і генерала А. Гулого-Гуленка.

Однією з останніх звісток про шлях отамана К. Боднарука є свідчення повстанця Осипенка. На допиті Осипенко свідчив, що на 1 січня 1922 р. у палаці графа Потоцького у м. Бершаді Ольгопільського повіту отаман К. Бондарук призначив з'їзд отаманів. Мета з'їзду – організація повстання на Херсонщині. Осипенко, колишній начальник команди 2-го червоного кавалерійського полку, у серпні 1921 р. перейшов до повстанського загону Артема-Онищука. 11 січня 1922 р. його арештували чекісти. На дізнанні Осипенко показав, що під час перебування в загоні у Федорівському лісі туди прибув командувач групи повстанських військ на Херсонщині, який призначив Осипенка начальником штабу цих військ. Штаб групи знаходився у с. Велика Врадіївка. Осипенко показав, що в усіх селах довкола Одеси є підпільні організації, а найбільша – у Голті під Ольвіополем. У Голті у завідувача споживчою лавкою є дві друкарські машинки, на яких К. Бондарук друкував відозви. З Одеси, свідчив Осипенко, в штаб групи приїздив організатор загонів поручник І. Нагорний. На час допиту К. Бондарук та І. Нагорний перебували в с. Кумарове, що на північний схід від Великої Врадіївки²⁷².

У січні 1922 р. штаб отамана К. Бондарука з невеликим загonom було відрізано від основних сил повсталих і оточено на околицях Врадіївки. Кільце оточення стискалося із кожною годиною, а сили оточених зменшувалися. Зрештою, повстанців заблокували у центрі села, проте вони продовжували опір. Становище значно ускладнилося, коли важко поранили І. Нагорного і члени штабу втратили багато часу на пошуки надійного місця для його влаштування. Зрозумівши, що настала критична хвилина, отаман К. Бондарук віддав свій останній наказ: «Друзі! Наказую розосередитися і невеликими групами пробиватися увсебіч, рятуватися від ганьби полону. Після цього розшукуйте один одного на явках, налагоджуйте зв'язки, знову гуртуйтеся. Прощайте, побратими! Не втрачайте надії! Слава вільній Україні!»²⁷³.

²⁷¹ Янчук О. Останній гайдамака Одещини. С. 43.

²⁷² Котляр Ю. В. Отамани Лихо в боротьбі за свободу України. С. 24.

²⁷³ Ковальчук М. Катеринка на Кодимі. С. 137.

Проте це не дало бажаного результату: 8 січня 1922 р. І. Нагорний²⁷⁴ потрапив у полон, а 19 січня 1922 р. К. Бондарук загинув, намагаючись вирватись з оточення²⁷⁵.

М. Ковальчук так описує загибель К. Бондарука: «Сам отаман зумів звалити з коня червоноармійця, який зненацька з'явився у розташуванні оточених, роззброїв його, роздягнув і верхи на його коні у червоноармійській шинелі та «будьонівці» прорвався крізь кілька рядів оточення... Усе сталося так швидко, що, поки розібралися хто це, поки організували погоню, К. Бондарук був уже далеченько. Він гнав коня у напрямку ліска біля хутора Розумовка. Однак кінь виявився із запалом, тому погоня наближалася. Переслідувачі відкрили стрілянину. До ліска отаману «дотягти» не вдалося. Куля збила його з коня, влучивши у самісіньке серце, за півверсти до мети»²⁷⁶.

У протоколі огляду тіла «бандитського ватажка» було зазначено, що «крім смертельного поранення у спину, під ліву лопатку, на тілі знайдено ще дві рани – у районі правого плеча та у праву гомілку»; «на грудях убитого, під френчем знайдено закривавлену книжечку віршів Т. Шевченка, у якій застрягла куля, що пробила серце і вийшла із грудей; ні документів, ні грошей чи цінних речей у вбитого не виявлено»²⁷⁷.

Для впізнання тіла сина з Катеринки до Врадіївки привезли напівбожевільного Є. Боднарука. Один із «чекістів» звернувся до нього: «Уважно подивися, діду, і скажи, чи знайомий тобі цей чоловік». Євлампій глянув каламутними очима на мертве тіло у червоноармійській шинелі. Питання повторили кілька разів, та той не зронив жодного слова. Постояв Євлампій кілька хвилин біля синового тіла і раптом, знепритомнівши, як підкошений упав на землю... Так, на 23-му році життя загинув Кирило Євлампійович Бондарук – отаман Лихо.

Таким чином, ми простежили трагічний і героїчний шлях отаманів Лихо, які діяли на території України в 1919–1922 рр. Найбільше уваги приділили дослідженню життєвого шляху, уродженцю Миколаївщини отаману К. Бондаруку (Лихо), який взяв участь у знакових подіях Української національно-демократичної революції і був одним із керівників Первомайської петлюрівської організації. Саме на таких діячах, як отаман Лихо-Бондарук, повинна виховуватися історична пам'ять народу і складатися національні традиції.

²⁷⁴ ГДА СБ України. Спр. 44224. Т. 6. Арк. 132.

²⁷⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1698. Арк. 22.

²⁷⁶ Ковальчук М. Катеринка на Кодимі. С. 137.

²⁷⁷ Котляр Ю. В. Отамани Лихо в боротьбі за свободу України. С. 25.

4.2. Отаман Ю. Тютюнник і Миколаївщина

Однією із найлегендарніших особистостей українського національно-визвольного та повстанського руху була діяльність генерал-хорунжого Юрка Йосиповича Тютюнника. Вказану історичну постать можна розглядати в різних ракурсах. Ми ж зупинемося лише на деяких сторінках життя Ю. Тютюнника – людини трагічної долі, керівника повстанського руху. І спробуємо визначити прямий та опосередкований вплив цієї непересічної особистості на Миколаївщину.

20 квітня 1891 р. в селі Будище Пединівської волості Звенигородського повіту Київської губернії у хліборобській сім'ї Йосипа Корнійовича Тютюнника народився четвертий син. Днем раніше було релігійне свято Георгія (Юрія) зміеборця, тому священник місцевої православної Михайлівської церкви назвав новонародженого іменем святого. Слід зазначити, що Георгієм Тютюнник пишеться тільки у дореволюційних російськомовних документах. На початку становлення Української державності його назвали Григорієм. Щоб позбутися плутанини, Тютюнник вирішує писатися по-народному – Юрко²⁷⁸. Існує певна плутанина з прізвищем – в російськомовних виданнях використовується слово «Тютюник» з однією «н». В україномовних виданнях знаходимо варіанти прізвища як з однією «н», так і з двома «нн». Згідно з сучасним українським правописом, правильним є використання подвійної букви «нн» – «Тютюнник».

Поява Ю. Тютюнника на Миколаївщині (*перший епізод*) пов'язана з його діяльністю начальника штабу в бригаді Н. Григор'єва. На початку грудня 1918 р. Н. Григор'єв повідомив Головного отамана військ УНР С. Петлюру про визнання Директорії УНР і підпорядкування їй своїх загонів. Незабаром григор'ївські загони отримали назву Херсонської дивізії та увійшли до складу Південно-Східної групи військ армії УНР. Вказана група була головною складовою частиною Південного фронту, що почав формуватися як протидія військам Антанти та білогвардійців, які закріпились на Чорноморському узбережжі України²⁷⁹.

Головною сферою діяльності повстанських загонів Директорії УНР у грудні 1919 р. була ліквідація адміністративних та військових установ денікінщини на території України²⁸⁰.

²⁷⁸ Шатайло О. Л. Генерал Юрко Тютюнник. Львів : Світ, 2000. С. 6.

²⁷⁹ Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття 1917–1921 рр. Ч. 1. С. 127.

²⁸⁰ Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України (далі – ГДА СЗР України). Ф. 11012. Т. 17. Арк. 17–18.

Загін Н. Григор'єва був одним із найбільших військових формувань Директорії УНР, але і його не оминула більшовицька агітація. У лютому 1919 р., після взяття більшовицькими військами Києва, ситуація в Україні змінилася. 18 лютого 1919 р. у Харкові відбулася зустріч Н. Григор'єва з В. Антоновим-Овсієнком, якій повідомив отаману про намір радянського командування перетворити його загони на окрему червоноармійську бригаду. 19 лютого наказом командувача Групою військ харківського напрямку А. Скачка була створена 1-ша Задніпровська стрілецька дивізія на чолі з П. Дибенком. 26 повстанських загонів Григор'єва перейменовували на 1-шу Задніпровську бригаду і включили до складу цієї дивізії, а сам отаман став червоним комбригом.

Переформування відбувалися у розпалі бойових дій. Радянські війська з боями просуваючись до Чорноморського узбережжя. Від командувача Українським фронтом В. Антонова-Овсієнка Н. Григор'єв отримав наказ також наступати у південному напрямі. А це було нелегко, оскільки повстанці тримали фронт одночасно проти кількох супротивників – німців, що перейшли на службу до Антанти, білогвардійців, військ Директорії УНР, а також місцевих німецьких колоністів. У лютому 1919 р. григор'євці захопили Білу Криницю, Березнегувате, Безухове, Снігурівку та інші населені пункти²⁸¹.

27 лютого 1919 р. на посаду політкомісара 1-ї Задніпровської бригади було надіслано комуніста Ратіна, а для допомоги – ще 35 комуністів-політпрацівників. У цей час до Н. Григор'єва прибув і член боротьбистської партії Ю. Тютюнник, якій напередодні у Харкові отримав від одного з керівників боротьбистів М. Шинкаря рекомендованого листа до отамана. Тим самим керівництво і більшовиків, і боротьбистів намагалося посилити свій вплив на григор'ївську бригаду. Ю. Тютюннику вдалося прибрати до рук практично все керівництво загонами і стати начальником штабу 1-ї Задніпровської бригади²⁸².

На початку березня 1919 р. частини Григор'єва підійшли до Херсону, в якому в той час дислокувались значні сили антантівців – 3 тис. грецьких і близько 2 тис. французьких солдатів. Навколо міст Півдня України, які охороняли союзницькі десанти, не втихали селянські повстання, а в самих містах активізувалось анархістське та більшовицьке підпілля.

Наказ григор'ївським частинам на штурм Херсона підписав Ю. Тютюнник, взявши тим самим на себе всю відповідальність за

²⁸¹ ГДА СБ України. Спр. 476. Арк. 23.

²⁸² Шатайло О. Л. Генерал Юрко Тютюнник. С. 22.

наслідки операції. Скоріше за все, Н. Григор'єв не був впевнений до кінця у своїх силах і не хотів ризикувати кар'єрою у разі невдачі, адже штаб бригади не встиг підготуватись і планів штурму міста не існувало.

Проте ентузіазм партизанів був настільки високим, що обійшлись без будь-яких планів. 3 березня 1919 р. позиції антантівців у Херсоні було піддано інтенсивному артилерійському обстрілу (повстанці задіяли три гармати, кожна з яких лише у перший день випустила по 800 снарядів) і григор'івці розпочали наступ на місто. Під час кількаденного штурму загинуло, за свідченням самого Н. Григор'єва, понад 200 грецьких солдатів і офіцерів (за іншими даними, загальні втрати антантівців становили понад 600 осіб)²⁸³, а втрати повстанців – лише 19 вбитих і 37 пораниених.

Коли стало зрозуміло, що поразка неминуча, греки підпалили портові склади, де перебувало під охороною кілька сотень заручників з числа місцевих жителів (усі вони загинули). Н. Григор'єв, розлютований цими подіями, наказав завантажити один з пароплавів тілами грецьких солдат і відправити його на адресу головного союзницького командування в Одесу.

Після взяття Херсону, Н. Григор'єву вдалося поповнити запаси зброї, боеприпасів, спорядження. Зокрема, у супротивника було захоплено 6 важких гармат, понад 100 кулеметів, понад 700 гвинтівок, а також 300 мулів. Це мало неабияке значення для повстанців, оскільки однією з найгостріших тогочасних проблем було забезпечення військ необхідним спорядженням та озброєнням.

Про катастрофічний стан з постачанням свідчила телеграма одного з підлеглих Н. Григор'єва – отамана П. Ткаченка – голові Раднаркому УСРР Х. Раковському: «Я три місяця веду боротьбу, ни от кого не получаю даже вооружения для этой борьбы... Мои партизаны голыми руками отстаивают Помощную, потому, что винтовок у половины отряда нет, кроме того люди босые й голые...»²⁸⁴. У такому критичному становищі перебували Н. Григор'єв, Н. Махно та інші повстанські отамани. Зокрема, командувач 1-ї Задніпровської дивізії П. Дибенко здійснював перехоплення поїздів, самовільні реквізиції, накладав контрибуції. Не відставали від нього й інші червоні командири.

Одночасно з боротьбою за Херсон війська Н. Григор'єва вели успішний наступ на Миколаїв (план його визволення також розробляв

²⁸³ Горак В. Повстанці отамана Григор'єва. С. 59–62.

²⁸⁴ Рубач М. К истории гражданской войны на Украине. *Летопись революции*. 1924. № 3. С. 186.

Ю. Тютюнник). У цей час у Миколаєві знаходилися 2 англійські і 1 французький міноносець, 10-тисячний німецький гарнізон (15-та Ландверська дивізія), солдати якого вже втомилися воювати і хотіли повернутися додому. Французьке командування намагалося вивести німців на грецьких кораблях до французьких колоній. Німці відмовилися і розпочали переговори про здачу міста з радянськими представниками. 2 березня 1919 р. в Миколаєві висадився грецький десант у кількості трьох тисяч осіб²⁸⁵.

До Н. Григор'єва прибув голова Миколаївської Ради робітничих депутатів більшовик Я. Ряппо з проханням припинити наступ на місто на час проведення переговорів. Н. Григор'єв начебто погодився на цей крок, але його війська, не дивлячись на формальну заборону, продовжували просуватися до міста (В. Горак пише, що «Григор'єв, особливо нічим не мотивуючи, відкинув прохання Я. Ряппо і твердо, по-отаманськи, заявив: завтра його бригада візьме Миколаїв штурмом»)²⁸⁶.

5 березня 1919 р. миколаївська газета «Путь социал-демократа» опублікувала телеграму, яку надіслали до Миколаївської міської управи Григор'єв і політкомісар його бригади Ратін: «В Николаевскую городскую управу. Приказываю 10 марта приготовить для моих войск 2 тысячи пар сапог. Имейте ввиду, что вырывая из рук противника Николаев, мы истоптали более 2 тысяч пар сапог. Сапоги готовят за счет харьковской и киевской буржуазии, проживающей в Николаеве. Всем представителям капитала рекомендую очистить Николаев ко времени моего прихода»²⁸⁷.

Того ж дня григор'ївські частини зробили першу спробу увірватися у місто, але були обстріляні німецькою важкою артилерією і гарматами французького міноносця, що стояв у водах Південного Бугу. Зазнавши значних втрат, григор'ївці відступили. Миколаївська Рада робітничих депутатів надіслала відозву до населення із закликом до повстання. 6 березня частини отамана розпочали гарматний обстріл міста. Водночас Григор'єв відмовився відпустити кількох полонених німецьких солдатів, після чого німецьке командування віддало наказ про арешт 40 членів Ради робітничих депутатів. На їх захист виступили робітничі організації міста, погрожуючи застосувати силу для звільнення заарештованих. Німці змушені були відпустили депутатів.

²⁸⁵ Николаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны (март 1918 г. – декабрь 1920 г.): документы и материалы. Херсон : Кн.-газ. изд-во, 1962. С. 103.

²⁸⁶ Горак В. Повстанці отамана Григор'єва. С. 66.

²⁸⁷ Путь социал-демократа (Николаев). 1919. 5 марта.

11 березня 1919 р. союзницьке командування несподівано прийняло рішення залишити місто і наступного дня туди вступили війська Григор'єва. Німці змушені були залишити повстанцям все озброєння (зокрема, 20 важких гармат), військово спорядження і понад 2 тисячі коней. Наказ № 1, який підписав отаман у захопленому місті, повідомляв: «...Всякая агитация против Советской власти, против отдельных национальностей, а также призывы к погрому будут караться смертью... Вторжение кого бы то ни было в чужой двор или жилище без согласия на то хозяина карается смертью...»²⁸⁸.

Навесні 1919 р. бригадою Григор'єва-Тютюнника було проведено ще ряд значних операцій з визволення Вознесенська і Одеси. Взяття Херсона і Миколаєва створили сприятливі умови для подальшого наступу червоноармійських частин. Зокрема, вже 15 березня 1919 р. григор'івці захопили станцію Роздільна і основну базу білогвардійців на Півдні України – Роштас, а 17 березня – станцію Березівка, де вщент розгромили сконцентровані біля неї сили франко-польських інтервентів і білогвардійців. У боях за Березівку супротивник втратив близько 500 бійців (близько 150 з них було вбито). Григор'івці захопили 8 гармат, 5 танків, 1 панцирний потяг, 7 паровозів, близько 100 кулеметів²⁸⁹.

18 березня 1919 р. отаман розпочав наступ на Одесу. Була взята Сербка. В останніх числах березня Н. Григор'єв надіслав ультиматум до сконцентрованих в Одесі антантівсько-білогвардійських сил. Він запевнив супротивника, що незабаром радянські війська захоплять Одесу і Крим. У самій же Одесі, незважаючи на велику паніку, що виникла у місті, йшла інтенсивна робота зі зміцнення оборони: було усунено від влади військового губернатора О. Гришина-Алмазова, реорганізовувались добровольчі частини, прибувало підкріплення. За даними, які наводить В. Горак, до одеського військового угруповання входило 20 тис. французьких, 15 тис. грецьких, 2 тис. польських, 4,5 тис. білогвардійських військ. Крім того, командування Антанти у свій час перекинуло з Бухаресту до Одеси 40-й румунський корпус²⁹⁰. Зрозуміло, що у Григор'єва не було шансів захопити місто, спираючись лише на власні збройні сили.

Однак, несподівано, 2 квітня 1919 р., командувач об'єднаних сил антантівських і білогвардійських військ генерал д'Ансельм віддав наказ про евакуацію військ з Одеси. 6 квітня 1919 р. григор'івці та

²⁸⁸ Лисенко А. На чолі повстанських мас: отаман Никифор Григор'єв. С. 70.

²⁸⁹ Горак В. Повстанці отамана Григор'єва. С. 69.

²⁹⁰ Горак В. Повстанці отамана Григор'єва. С. 71–72.

червоноармійці увійшли до міста, а наступного дня нарком у військових справах УСРР М. Подвойський телеграмою повідомив радянський уряд про взяття Одеси²⁹¹. Цього ж дня Ю. Тютюнника призначили комендантом Одеси. Йому доручили вести переговори, приймати трофеї, стежити за порядком. За визволення головних міст Півдня України – Херсона, Миколаєва та Одеси Ю. Тютюнник був нагороджений орденом «Червоного Прапора»²⁹².

Другий епізод діяльності Ю. Тютюнника на Миколаївщині стосується подій Першого Зимового походу Армії УНР (6 грудня 1919 р. – 6 травня 1920 р. (за іншими даними – 5 травня 1920 р.)).

У грудні 1919 р. Червона армія захопила значну частину Правобережної України. Добровольча армія генерала А. Денікіна зайняла Південь України, а польські підрозділи окупували Волинь і Західне Поділля. Армія УНР контролювала незначну територію в районі Чорторії над річкою Случ на Волині, оточена з усіх боків більшовицькими, польськими і денікінськими військами. У таких складних умовах продовжувати боротьбу регулярними військовими силами було неможливо. 4 грудня 1919 р. на нараді членів уряду Української Народної Республіки і командувачів частин Дієвої Армії у Чорторії було вирішено ліквідувати регулярний фронт, військові сили зосередити на веденні партизанської боротьби в тилу ворога. 6 грудня 1919 р. з'єднання Армії УНР під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка вирушили в Перший Зимовий похід. Бойова група була сформована з трьох дивізій: Запорізька (командувач – генерал А. Гулий-Гуленко), Київська (генерал Ю. Тютюнник), Волинська (генерал О. Загородський). Начальником штабу було призначено А. Долуда²⁹³.

Зимовий похід тилами більшовиків і денікінців став безпрецедентним в історії воєн за своїм характером і героїчністю. У поході взяло участь близько 10000 осіб. Проте сам бойовий склад частин нараховував 2000 багнетів, 1000 шабель та 14 гармат. 75 % загальної кількості складали штаби частин, непрофесійні воїни, обози і транспорти хворих²⁹⁴.

Лінією прориву, відповідно до плану командарма М. Омеляновича-Павленка, мав стати район розташування Галицької армії в смугі

²⁹¹ ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 342. Арк. 56.

²⁹² Шатайло О. Л. Генерал Юрко Тютюнник. С. 23.

²⁹³ Білоконь І. В., Котляр Ю. В. Ю. Тютюнник в українському повстанському русі та Миколаївщина. *Реабілітовані історією. Миколаївська область*. Київ – Миколаїв : Світогляд, 2010. Кн. 5. С. 12.

²⁹⁴ Литвин С. Симон Петлюра у 1917–1926 роках. С. 247.

Козятин – Вінниця – Хмільник, що й було успішно здійснено 7 грудня 1919 р. о 12 год ночі. Прорвавши фронт ворога між Козятином і Калинівкою, українська армія швидким маршем вирушила на південний схід. Армія УНР попрямувала на Липовець, Жашків, Умань, Тальне, Звенигородку... Наприкінці 1919 р. українська армія розташувалася таким чином: Київська група Ю. Тютюнника, пройшовши через місто Жашків та села Ризине, Багву, Заліське, Кобринове, Гуляйку, Гусакове, попрямувала на Звенигородку; Волинська група О. Загородського, вигнавши 42-й денікінський полк із Романівки, рушила на Тальне; Запорізька, на чолі з М. Омеляновичем-Павленком, зосередилась на Уманщині. 31 грудня командарм перебував у Доброводах, штаб армії – в Оксаниному. Жителі села добровільно зголосилися охороняти штаб армії. 26 грудня 1919 р. українська армія втратила 3-ю стрілецьку дивізію, яка була знищена дощенту Київською «Сводною» дивізією князя Голіцина, що змусило командарма прийняти рішення про формування 3-го кінного полку з решток Залізної дивізії. Реорганізацію доручено було провести полковнику Г. Чижевському²⁹⁵. Розпочаті переговори у Вінниці між делегацією від Уряду УНР і Начальною Командою Української Галицької армії ще з 23 грудня не призвели до об'єднання армій. Сталося зовсім небажане – незабаром Галицька армія перейшла на бік більшовиків, підписавши 1 січня 1920 р. з Подільським Губревкомом угоду, і перетворилася на Червону Українську Галицьку Армію.

Місцеве населення симпатизувало армії УНР. В одному з найважчих боїв Зимового походу рідній армії допомагали селяни Білашок та Майданецького під час звільнення від денікінців Волинською групою містечка Тального. Одночасно з подіями в Тальному 1 січня 1920 р. запорожці звільнили від денікінців Умань. Це місто стало центром боротьби за державність України²⁹⁶. Після звільнення Умані, у місті розпочалася активна просвітницька, видавнича і агітаційна робота. Редакція газети «Україна» видала 5 номерів газети загальною кількістю до 20000 примірників, було надруковано 200000 відозв: «До інтелігенції України», «Офіцерам, козакам і солдатам Добровольчеської армії», «Селяне», укладених і підписаних отаманом Ю. Тютюнником. Вказані відозви роздавалися кожному старшині та досвідченим козакам як конспекти при бесідах з місцевим населенням²⁹⁷.

²⁹⁵ Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919–6.V.1920). К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2001. С. 18–22.

²⁹⁶ Шатайло О. Л. Генерал Юрко Тютюнник. С. 44.

²⁹⁷ ГДА СЗР України. Ф. 11012. Т. 17. Арк. 234.

Наприкінці січня, виявивши райони зосередження Північної групи, Червона армія вирішила її знищити, кинувши проти неї 60-ту дивізію та кінноту. Завдання було нелегке, бо на боці частин армії УНР було все населення. Про вказані події повідомляє наказ Волинської військової групи від 31 січня 1920 р.: «На станції Фастів багато російських більшовицьких військ, на станцію Ольшання прибув ешелон комуністів з гарматами»²⁹⁸. Знищити групу Ю. Тютюнника не вдалося. Захоплення Канева (Волинська дивізія) 2–7 лютого і наступ у бік Переяслава та Києва занепокоїла росіян. Українці, що жили в Києві, чекали приходу українських військ. Після зайняття Черкас далеко по Лівобережжю піднялися чутки, що «українське військо вже до Дніпра дійшло». Від Полтави, Чернігова, Харкова, Мелітополя, Луганська приходили посланці. 11 лютого 1920 р. Північна група військ у складі Київської і Волинської дивізій об'єдналась зі штабом армії УНР біля Медведівки на Чернігівщині. Командиром Запорізької дивізії призначили отамана А. Гулого-Гуленка. 17 лютого звільнили Золотоношу. Але армія змушена була повернути на правий берег Дніпра. Переправившись, військо отаборилось у Холодному Яру. Почалося пересування Армії УНР у західному напрямку – одночасно різними дивізіями. Армія захопила міста Гайсин, Умань та Ольвіополь і залізничний вузол Христинівку, знищуючи окупаційну владу, оперуючи в степах Миколаївщини та Херсонщини²⁹⁹.

8 квітня 1920 р. відбувся перемарш частин Армії УНР в район ст. Устинівка, далі планували рухатися до ст. Долинської та ст. Новий Буг. 9–11 квітня точилися бої з 63-м радянським полком у районі ст. Долинської та Криничуватої. 10 квітня більшовики почали наступ з бронепотягами з боку Миколаєва і ст. Долинської. Полк Чорних Запорожців перейшов у контрнаступ і зміг відбити червоноармійські частини, зайнявши ст. Долинську. Відступаючи, червоні підпалили склади, через що на станції стався великий вибух, але з українських відділів ніхто не постраждав. Не встигли українські дивізії оговтатися від попередніх сутичок, як за даними розвідки до м. Бобринця наближалось ще два полки Червоної армії.

Великдень для Армії УНР у Зимовому поході пройшов у сутичках з більшовиками. У цих боях Армія УНР втратила значну частина набоїв, з огляду на практично повну відсутність зброї, М. Омелянович-Павленко вирішив взяти штурмом Вознесенськ, щоб захопити його

²⁹⁸ Там само. Арк. 184.

²⁹⁹ Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919–1920 рр. Нью-Йорк : Видавництво Чарторийських, 1966. С. 58–60.

арсенал з гарматною базою. Наступ запланували провести в ніч з 15 на 16 квітня, а тим часом на ст. Новий Буг прибуло біля тисячі червоноармійців для ліквідації повстанського руху та обеззброєння населення³⁰⁰.

13 квітня, маневруючи, відділи Армії УНР підійшли до Вознесенська, де за попередніми даними розвідки, крім місцевої охорони, інших військ не було. На станції стояв червоний бронепотяг. 14 квітня М. Омелянович-Павленко провів нараду з командирами дивізій, на якій склали план взяття Вознесенська. З огляду на відсутність повної інформації про кількість ворога, значну перевагу війська та погане орієнтування на цій місцевості, вирішили проводити наступ о третій ночі. Пересування армії в напрямку Вознесенська відбувалося окремо розведеними дивізіями.

За планом Волинська дивізія мала захопити залізничну станцію Трикрати, поблизу стратегічного міста, і попередити наступ ворожих бронепотягів та панцерників. Київська дивізія мала атакувати північно-східну частину міста й захопити залізничний вузол та переправитися по дерев'яному мосту через Буг. Запорізька дивізія, до якої приєднали 3-й кінний полк, мала захопити місто зі сходу та з південного сходу, захопити залізничний міст із засобами переправи³⁰¹. Окреме завдання було у 2-го Запорізького кінного полку на чолі з полковником Литвиненком: знешкодити залізничну лінію між Одесою та Вознесенськом, щоб з того напрямку не було більшовицької підмоги. Штаб армії з обозами мав зосередитися зі східного напрямку в селі Воронівка, що біля Вознесенська. Для розрізнення своїх, частини мали тримати при собі розпущені національні прапори. Розпізнавальним знаком мало стати підняття догори рушниць спеціально для цього попередженими козаками. Також на три дні, з 15 по 17 квітня, дивізії отримали окремий таємний клич-пароль³⁰².

15 квітня Волинська дивізія виконала своє завдання і вже о восьмій годині вечора ст. Трикрати була під їхнім контролем. У той час у Вознесенську відбувався комуністичний з'їзд, учасники якого були поспішно озброєні, обороною міста керував генерал Урсов. За агентурними відомостями Армії УНР, більшовики чекали на підмогу з Одеси, але повної інформації про чисельність ворожих військ не було. За попередніми даними, командири дивізій Армії УНР мали відомості про кілька тисяч осіб піхоти, ескадрон кавалерії, декількох гармат і

³⁰⁰ ГДА СЗР України. Ф. 11012. Т. 23. Арк. 90.

³⁰¹ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920). К. : Темпора, 2007. С. 137–139.

³⁰² ГДА СЗР України. Ф. 11012. Т. 23. Арк. 292.

восьмигарматного бронепотяга. Сили були нерівними, але за цей бій мав вирішити долю існування українського війська в Зимовому поході. Тому чіткого плану дій на випадок невдачі складено не було, вихід був тільки один: або захопити склади зі зброєю, або загинути від переважаючих сил ворога.

16 квітня близько третьої години ранку Запорізька дивізія розпочала свій наступ. За 400 метрів від міста більшовицькі частини відкрили вогонь, у багатьох спогадах учасників бою трапляється свідчення про те, що піхота Запорізького полку наступала без набоїв, гучно ляскаючи в долоні³⁰³. Але, зрештою, українські піші частини, не витримавши натиску червоних, відступили. Кіннота отамана Гулого-Гуленка також почала відступати, намагаючись повернутися на попередні позиції. Цей момент М. Омелянович-Павленко назвав вирішальним у ході бою через те, що червоні спонтанно залишили свої укриття та почали безсистемне переслідування українських відділів, у результаті це й надало тактичну перевагу Армії УНР³⁰⁴.

Більшовицький обстріл тривав з великим натиском, рушниці, кулемети, гармати та панцерник зчинили гучний гуркіт, за умов густого туману командувачі, які знаходилися в очікуванні виступу своїх козаків, могли орієнтуватися лише за звуком. Запорожцям вдалося відійти на безпечну відстань і перегрупувати кінноту, поставивши на лінію лави піхоти кінно-гірський дивізіон полковника Алмазова. За таких умов їм було легше відстрілюватися, але більшовицька піхота продовжувала свою контратаку, яку вдалося зупинити лише за допомогою картечі. Момент був критичним – піхота була відбита, надалі все залежало від атаки кінноти³⁰⁵.

У цей час у наступ знову пішов вже перегрупований відділ отамана Гулого-Гуленка, за яким вступили в бій відділи Київської дивізії, група полковника А. Долуда (з 2-м та 3-м Запорізькими кінними полками) та кінний полк Чорних запорожців. Задум полягав у тому, щоб зненацька заскочити ворога та розбити його з різних боків. Такі дії виявилися вдалим, кінна бригада полковника А. Долуда розбила ліве крило червоноармійців, не залишивши їм шансу на втечу. Полк Чорних Запорожців фактично знищив у бою на шаблях всю залого міста, лише невелика частина кінноти червоних змогла врятуватися, переправившись через Буг на паромі. Червоні почали масовий відступ, їхній

³⁰³ Монкевич Б. Г. Зимовий похід й остання кампанія Чорних Запорожців. Львів : Добра книжка, 1929. С. 75.

³⁰⁴ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920). С. 342.

³⁰⁵ Монкевич Б. Г. Зимовий похід й остання кампанія Чорних Запорожців. С. 6.

8-гарматний бронепотяг від'їхав у бік ст. Веселинове, бійці Київської дивізії пустили навздогін за ним порожній паротяг, щоб бронепотяг не мав змоги швидко повернутися.

Бій за Вознесенськ був відчайдушним, знищено 648 червоних, з боку Армії УНР було втрачено дві людини, поранено п'ятьох (за іншими даними, більшовиків було вбито близько 200–300 осіб, козаків – 1, поранено трьох)³⁰⁶. Відділами УНР було захоплено велику здобич – набої, рушниці, гармати та інше військово майно, якого так потребувала українська армія. Спогади сотника Б. Монкевича яскраво ілюструють потребу української армії в озброєнні: «Козаки, дорвавшись до вагонів з набоями, викидали з перекидних торбинок навіть білизну, а пакували набої, клали їх за пазуху, за халяви і скрізь, куди тільки можна. В цей час козаки мов переродились, бо такої певності досі ще не було»³⁰⁷.

Трофеї складали 2 мільйони рушничних набоїв і 32 тисячі гарматних, 2 важкі та 18 легких гармат, 8 середніх гармат і 12 мітральєз, 5 тисяч рушниць, 48 кулеметів, 4 ешелони різного військового майна, 4 тисячі возів ворожого обозу, 10 мільйонів радянських карбованців та цінне господарче і технічне майно, продавши яке населенню, армія виручила суму грошей, якою забезпечила своє існування на 2–3 тижні³⁰⁸.

За розпорядженням головного командарма М. Омеляновича-Павленка, на руки видавали по 30–40 набоїв, решта була складена в бойовому обозі. Вилучена зброя підлягала строгому обліку. За зникнення або продаж чого-небудь винних мали передати дивізійному військовому суду. Бомби у козаків було наказано відібрати, а в кожній сотні сформувати команду, яку негайно мали навчити ними користуватися. Також надійшло розпорядження, щоб сотні або курені озброїлися рушницями однакового зразка (наприклад, тільки російськими, німецькими або австрійськими)³⁰⁹.

Внаслідок перемоги під Вознесенськом Армія УНР отримала змогу суттєво переозброїтися, так у дивізіях оновили артилерію, поновили кулеметні частини, піхоту озброїли новими рушницями з багнетами, кінноту забезпечили сідлами, острогами, легкими кулеметами. Навіть погоничі, урядові особи та священники мали на руках рушниці, а подекуди навіть кулеметні стрічки.

³⁰⁶ ГДА СЗР України. Ф. 11012. Т. 23. Арк. 293–294.

³⁰⁷ Монкевич Б. Г. Зимовий похід й остання кампанія Чорних Запорозжців. С. 62.

³⁰⁸ Литвин С. Симон Петлюра у 1917–1926 роках. С. 248.

³⁰⁹ ГДА СЗР України. Ф. 11012. Т. 23. Арк. 285, 292–294.

16 квітня, о п'ятій годині вечора, на інший бік р. Південний Буг були відіслані як розвідка кінні бригади Запорізької дивізії, одна з яких з боєм захопила ст. Весилинове, розбивши радянський ешелон, що направлявся з Одеси на підмогу гарнізону у Вознесеньську. Відомості про захоплення ст. Весилинове викликало паніку в Одесі, а оскільки переправу через р. Південний Буг, що знаходилась біля станції, українські відділи знищили, більшовикам доводилось евакуюватися до Миколаєва через Варварівку та копати шанці біля Березівки. Але кінна сотня, яку полковник Литвиненко направив до Березівки, змусила їх звідти втікати. Таким чином, деякий час Армія УНР змогла тримати в напруженні значні території, окуповані більшовиками³¹⁰.

17 квітня 1920 р. останні частини Армії УНР залишили Вознесеньск і вирушили на південь.

Професор В. Шкварець вважає, що «Зимовий рейд армії УНР охопив територію 9-ти з 19 районів сучасної Миколаївської області. Армія УНР здолала шлях з боями її територією по тилах червоних і денікінців, близько 300 кілометрів, від Казанки, Нового Бугу, Баштанки, через Вознесеньск, Веселинове, Врадіївку і Криве Озеро та далі на Одещину і Вінниччину. Частина цієї Армії УНР одночасно рейдувала з-під Умані на Тишківку, потім – Первомайщина і Братський район, затим – вихід на Вознесеньск, згодом відхід через північно-західні райони Миколаївщини, Одещину і Кіровоградщину та об'єднання на Вінниччині (Тульчин – Крижопіль – Томашпіль – Ямпіль) з основними силами Республіканської армії Головного отамана С. Петлюри в його поході разом із польським військом Ю. Пілсудського на Київ»³¹¹.

Виконуючи наказ Головного Отамана, армія УНР Зимового походу 5 травня 1920 р. була передислокована у напрямку Ямполь для прориву і негайного об'єднання з фронтом Головного Отамана військ УНР. Вислані кінні відділи зустрілися з частинами полковника О. Удовиченка. Учасники Зимового походу 6 травня 1920 р. об'єдналися з іншими українськими частинами, які у союзі з поляками прямували на Київ³¹². Бойовий склад Дієвої армії УНР Зимового походу на 6 травня 1920 р. налічував 2100 багнетів та 580 шабель. Керівництво в ній складали 2 генерали, 21 начальник окремих частин, 44 сотники, 121 молодший старшина та 20 урядовців³¹³.

³¹⁰ Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919–6.V.1920). С. 18–19.

³¹¹ Шкварець В. П. Українська національно-демократична революція і боротьба за незалежність на Миколаївщині (1917–1921). С. 74–75.

³¹² Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919–6.V.1920). С. 117.

³¹³ ГДА СЗР України. Ф. 11012. Т. 18. Арк. 478.

За оцінками воєнних істориків, перший Зимовий похід Армії УНР є найгероїчнішою сторінкою воєнного мистецтва періоду Української національної революції 1917–1921 рр., під час якого українська армія вперше вдало застосувала партизанські методи боротьби з численними ворогами. За весь рейд було пройдено 2500 км, проведено більше 50-ти успішних боїв. Певна частина цього героїчного походу відбулася на Миколаївщині.

Це є важливим моментом у контексті нашого дослідження щодо перебування Ю. Тютюнника на Миколаївщині. Він використав знання місцевості під час проведення бойових операцій у березні-квітні 1920 р., у процесі зайняття Ольвіополя і Вознесенська, операцій у районі Кривого Озера, переправ через річки Південний Буг і Синюху.

У подальшому військові операції проводилися на Одещині. 21 квітня 1920 р. генерал М. Омелянович-Павленко віддав наказ одночасно захопити Балту і Бірзулу. Виконання цього завдання було покладене на Київську дивізію Ю. Тютюнника та повстанське з'єднання С. Заболотного. Частини Ю. Тютюнника та С. Заболотного 23 квітня оволоділи Бірзулою і Балтою. В Балті до них долучилась технічна галицька сотня (170 осіб), яку червоні безуспішно намагались роззброїти. Під час бою в місті виникла пожежа. Воїни Армії УНР під керівництвом коменданта Балти підполковника Добротворського локалізували пожежу і рятували майно місцевого єврейського населення. Також українські військовослужбовці провели в Балті розстріли мародерів³¹⁴. Отаман С. Заболотний активно діяв на території Миколаївщини в районі Ольвіополя та Полтавки-Баштанки³¹⁵.

25 квітня 1920 р. червоноармійські війська повели контрнаступ на Балту. Дивізія Ю. Тютюнника відійшла у район сіл Сінна, Козацьке і Кринички. Захищати Балту залишились повстанці С. Заболотного чисельністю до 1000 бійців, які зав'язали бої з червоними військами. 5-й піхотний, 3-й кінний полки і повстанці перейшли у контрнаступ і червоні відійшли у бік станції Борщі. Повстанці та петлюрівці захопили 2 гармати, 3 кулемети та велику кількість набоїв. Тим часом кінний полк Чорних Запорозжів і Чорноморський полк (у складі військового з'єднання Армії УНР М. Омеляновича-Павленка його стали називати «Чорноморський партизанський полк») завдали ударів по відступаючих червоних частинах³¹⁶. Червоні війська різними напрямками відійшли до станції Бірзула і Слобідка. Ініціатива знову

³¹⁴ Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919–1920 рр. С. 69.

³¹⁵ ГДА СЗР України. Ф. 11012. Т. 42. Арк. 266.

³¹⁶ Доценко О. Зимовий похід (6.XII. 1919 – 6.V.1920). С. 20.

перейшла до рук Армії УНР та повстанців. Запеклі бої в районі Ананьєва, Бірзули і Балти позбавили 14-у червону армію, що діяла на вінницькому напрямі, можливості використати найважливіші магістралі Жмеринка – Одеса та Бірзула – Знам'янка³¹⁷.

26 квітня у селі Познанка (20 км на схід від Балти) відбулась нарада командирів військових частин Армії УНР і повстанських отаманів для обговорення плану подальших дій. Ю. Тютюнник згадував: «Одеса, Миколаїв, Херсон тягли нас на південь. Опанування узбережжям Чорного моря розкривало перед нами широкі політичні перспективи і давало великі економічні вигоди. Всі дані промовляли за те, що захопити Південь не буде важко для нас. Правда був ризик, що росіяни намагатимуться скинути нас у море, але де не було ризика?»³¹⁸.

Учасники Першого Зимового походу були нагороджені Залізним Хрестом і називалися «Лицарями Ордену Залізного Хреста». Нагороду було затверджено наказом Головної команди Війська і Флоту УНР від 19 жовтня 1920 р. за підписом С. Петлюри. Знак ордена під № 1 одержав генерал М. Омелянович-Павленко, № 2 – начальник штабу походу генерал Ю. Тютюнник, № 3 – командир 2-ї Волинської дивізії генерал О. Загородський. Всього нагороджених було близько 3–4 тис. бійців Армії УНР. Нагороди виготовили в березні-квітні 1921 р. у Варшаві, а у Львові – жовто-блакитні муарові стрічки³¹⁹.

Третій епізод, уже опосередкованого впливу Ю. Тютюнника на Миколаївщину, пов'язаний з його перебуванням в УСРР.

За офіційною радянською версією, Ю. Тютюнник перейшов кордон у середині 1923 р. для підпільної роботи у новій петлюрівській організації – «Вищій Військовій Раді». Ще за кордоном він зрозумів, що українську еміграцію використовують пануючі на Заході сили для власної користі, а не для визволення українського народу. Побачивши стан повстанства, Ю. Тютюнник разом з частиною співробітників повстансько-партизанського штабу з'явився у органи радянської влади і здався. ДПУ дало санкцію на застосування амністії. На початку листопада у пресі з'явилося звернення Ю. Тютюнника до всіх українських військових емігрантів. 28 грудня 1923 р. Президія ВУЦВК задовольнила клопотання Ю. Тютюнника про амністію³²⁰.

³¹⁷ Ейдман Р., Какурін Н. Громадянська війна на Україні. Х. : Державне видавництво України, 1928. С. 51.

³¹⁸ Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919–1920 рр. С. 65.

³¹⁹ Білоконь І. В., Котляр Ю. В. Ю. Тютюнник в українському повстанському русі та Миколаївщина. С. 16.

³²⁰ Голиков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР (1917–1925 гг.). В 2-х кн. М. : Политиздат, 1986. Кн. 2. С. 241–242.

Друга версія – зрада Ю. Тютюнника. З часу добровільного або вимушеного переходу Ю. Тютюнника на бік більшовиків його неодноразово звинувачували у зраді як колишні друзі, так і вороги. Так, галицькі трудовики звинувачували Ю. Тютюнника у зв'язках з О. Шумським та А. Савицьким, а в 1922 р. він нібито вів переговори з В. Балицьким, видав йому архів, вислав у заставу сім'ю.

За третьою версією, «повернення» Ю. Тютюнника було детально розроблено операцією ЧК, подібною до «повернення» у 1924 р. Б. Савінкова. Так, О. Кобець у своїх спогадах розповів про розмову з колишнім повстанцем, сотником Заярним, який сам зізнався О. Кобцю, що після арешту під загрозою страти зрадив і отримав завдання умовити Ю. Тютюнника повернутись в Україну. Для цього Заярному влаштували «втечу». Він отримав купу листів, написаних власноручно найближчими друзями, соратниками і штабістами Ю. Тютюнника. Крім того, він повинен був переконати генерала, що в Україні от-от вибухне повстання. Чекають, мовляв, тільки його. Спершу Ю. Тютюнник поставився до Заярного недовірливо. Вдруге, коли зрадник привіз Ю. Тютюннику листи від його дружини, той згодився поїхати в Україну. На кордоні його заарештувало ЧК. Під загрозою смерті від генерала вимагали написати листа-відречення, але він відмовився і погодився лише тоді, коли почали загрозувати, що стратять дружину і доньку³²¹.

Ця версія підтверджується і доповнюється спогадами радянського дипломата Г. Беседовського, який повідомляв, що для ліквідації Ю. Тютюнника ДПУ розробило особливий план. Чекісти натрапили на слід підпільної організації – Вищої Військової Ради. Але замість знищення, ДПУ ввело до її складу своїх агентів, які фактично взяли організацію у свої руки. Потім послали одного керівника цієї організації, особистого знайомого Ю. Тютюнника (можливо, ним був уже згаданий Заярний) з дорученням викликати його в Україну для перевірки організації. Ю. Тютюнник вислав спочатку одного зі своїх помічників. Той перевірів «організацію» і, повернувшись, заявив, що їй «можна цілком довіряти». Керівники чекали особистого приїзду Ю. Тютюнника, щоб отримати безпосередні вказівки. Спочатку Ю. Тютюнник вагався, але потім згодився, перейшов кордон в умовленому пункті, де його і заарештували. На нашу думку, серед трьох версій найбільш вірогідна остання, про чекістську операцію. Вона найбільш логічна і обґрунтована, а, головне, збігається з

³²¹ Білоконь І. В., Котляр Ю. В. Ю. Тютюнник в українському повстанському русі та Миколаївщина. С. 26.

уриччастими відомостями з автобіографії Ю. Тютюнника, де вказується, що на його позицію вплинули рішення XXII з'їзду РКП з національного питання³²².

Генерала Ю. Тютюнника привезли до Києва, а потім до Харкова. Почалася боротьба між Харковом і Москвою за його долю. Ф. Держинський домагався його розстрілу, але Харків довів, що Ю. Тютюнник ще може бути корисним. Отамана залишили жити в Харкові під наглядом ДПУ. Під тиском він написав листа-покаяння В. Затонському, листівку-звернення «До всіх українських вояків, перебуваючих на еміграції» та лист у газету «Діло». Невдовзі Ю. Тютюнник здав власний архів і викликав із-за кордону сім'ю. Лише після цього ДПУ УСРР дозволило застосувати до генерала амністію. 28 грудня 1923 р. Президія ВУЦВК задовольнила клопотання Ю. Тютюнника, але залишила обмеження в правах на 1 рік³²³.

З 1924 р. Ю. Тютюнник намагався жити за законами радянської України. Він видав неоднозначний твір «З поляками проти Вкраїни», викладав у Харківській школі червоних старшин. А потім його «притягнув» до себе кінематограф. Він працював у Всеукраїнському фотокіноуправлінні (ВУФКУ). Грав себе у художньо-документальному фільмі «ПКП». Разом з М. Йоганесом та О. Довженком написав сценарій до фільму «Звенигора», який вийшов на екрани в 1928 р.³²⁴ Зйомки фільму проходили в Одесі, де Ю. Тютюнник був комендантом і саме там відбулася його зустріч з молодим талановитим українським письменником Ю. Яновським, яку слід кваліфікувати як опосередкований вплив Ю. Тютюнника на висвітлення історії Миколаївщини.

Працюючи головним редактором Одеської кінофабрики, Ю. Яновський познайомився і потоваришував із легендарним військовим діячем українського партизанського руху Ю. Тютюнником. Саме він розповів письменнику чимало цікавого з тих героїчних часів, із яскравими подробицями, деталями, які й були використані у майбутніх творах письменника. Героїка південноукраїнського степу вплинула на Ю. Яновського і вилилася в написання романів «Вершники», «Чотири шаблі» (заборонений на той час цензурою) та революційної драми «Дума про Британку».

³²² Божко О. Генерал-хорунжий Армії УНР. Невідома автобіографія Ю. Тютюнника. *З архівів ВУЧК-ГПК-НКВД-КГБ*. 1998. № 1–2. С. 54.

³²³ Шатайло О. Л. Генерал Юрко Тютюнник. С. 102–103.

³²⁴ Білоконь І. В., Котляр Ю. В. Ю. Тютюнник в українському повстанському русі та Миколаївщина. С. 27.

В основу роману «Чотири шаблі» було покладено факти, пов'язані з селянським повстанським рухом на Півдні України. Твір був різко засуджений ортодоксальною вульгарно-соціалістичною критикою як націоналістичний, неправдивий, наклепницький стосовно тріумфальних дій Червоної армії під проводом комуністів. Авторів дорікали за оспівування анархії та отаманства. За ці серйозні «вади» «Чотири шаблі» надовго були викреслені з української літератури, перші видання заховані до спецфондів. Митця змусили виправдовуватися за переклади роману чеською та німецькою мовами, появу їх за кордоном, а невдовзі й прилюдно засудити роман як свою помилку. Певно, треба було мати в серці багато мужності, щоб витримати всі звинувачення за цей по-справжньому щирий, чесний і правдивий твір, щоб насильно змінити свої ідейно-художні орієнтири, власне, відректися від свого «Я». «Чотири шаблі» стали останнім твором, у якому Ю. Яновський був ще самим собою³²⁵.

Прагнучи увіковічнити у слові визвольний рух рідного народу, Ю. Яновський втілював його насамперед у героях «Чотирьох шабел». «Присвячую партизанам України» – ці слова стоять біля автографа твору, однак не ввійшли в жодне його видання. Проте продовжилися у «Вершниках» та «Думі про Британку». Саме в «Думі про Британку» були висвітлені героїчні події історії українського повстанства, що відбувалися у Висунську та Полтавці-Баштанці на Миколаївщині³²⁶.

Це було останнім, що зміг зробити генерал-хорунжий Ю. Тютюнник для Миколаївщини. 12 лютого 1929 р. він був заарештований органами ДПУ в Харкові. Цього ж дня начальник 3-го відділу КРО ДПУ Толстов виписав ордер № 49 на обшук і арешт Ю. Тютюнника. В ньому вказувалося, що Ю. Тютюнник звинувачується у контрреволюційній діяльності³²⁷.

На Ю. Тютюнника була заведена справа № 71021 від 12 лютого 1929 р., в якій він звинувачувався за статтею 58-10 КК РРФСР як особа, що займалася контрреволюційною діяльністю. Комісія зробила висновок: «...Тютюнник после его вынужденного перехода на Совсторону, декларируя свою лояльность в отношении Соввласти, умолчал о создании Партизанско-Повстанческим Штабом диверсионно-повстанческой сетки, которая была известна полякам и тепер частино

³²⁵ Котляр Ю. В. Південноукраїнське повстанство у творчості Юрія Яновського. *Наукові праці. Серія: Історія* : наук.-метод. журнал. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2016. Вип. 262. Т. 274. С. 13.

³²⁶ Котляр Ю. В. Висунська і Баштанська республіки. С. 112.

³²⁷ ГДА СБ України. Ф. 6. Спр. 73862-ФП. Арк. 3–4.

используется, проявляя вновь свою активность... Таким образом следствие подтверждает данные ГПУ о враждебной деятельности Тютюнника»³²⁸.

3 грудня 1929 р. Колегія ОДПУ винесла вирок: «Тютюнник Юрія Йосифовича – Расстрелять. Приговор не приводить в исполнение до особого распоряжения»³²⁹. 20 жовтня 1930 р. вирок було виконано³³⁰. Реабілітували Ю. Тютюнника 27 листопада 1997 р.³³¹

Такою була доля визначого діяча українського національно-визвольного руху, генерала-хорунжого, отамана Юрія Йосиповича Тютюнника, діяльність якого мала значний вплив на Миколаївщину і всю Україну.

³²⁸ Там само. Арк. 42–43

³²⁹ Там само. Арк. 46.

³³⁰ Там само. Арк. 65.

³³¹ Котляр Ю. В. Ю. Тютюнник у матеріалах Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України. *Історичний архів. Наукові студії* : зб. наук. пр. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. Вип. 7. С. 106.

ВИСНОВКИ

Історію селянського повстанського руху на Миколаївщині ми пізнаємо в наш час по-новому, бо багато її сторінок було сфальсифіковано.

Селянське повстанство не можна звести ні до політичного руху, ні до суто кримінального бандитизму. Багато сучасників і більш пізні інтерпретатори бачили в революції насамперед бунт, стихію. В революції проявилися й актуалізувались різні глибинні архетипи культури. В селянському русі пробудилася «низова» культура, пригнічувана культурою офіційною.

Повстанський рух селян на Миколаївщині мав глибокі історичні корені, що сягають у глибину століть. Починався він у період заселення цих віддалених територій, на які постійно нападали вороги. Селяни, обробляючи власну землю, мусили вміти і захищати її. Тому повстання селян початку ХХ ст. були логічним продовженням давніх традицій самооборони. Головна причина поразки повстанського руху селян – відсутність позитивної ідеї, мети, за яку треба було б боротися. Жодна з політичних сил того часу – національна, більшовицька, денікінська – не виражала повністю інтересів більшої частини селянства і не змогла стати його ідейним керівником. Тому партизанський рух, за невеликими винятками, не зміг вийти за рамки стихійної боротьби та місцевих інтересів.

Проблема періодизації подій Української революції 1917–1921 рр. на Миколаївщині має власну специфіку. Це не лише класичні чинники (національне державотворення, боротьба з більшовиками та білогвардійцями, німецько-австрійська окупація), а й специфічні фактори: наявність антантівських військ, масовий повстанський рух, створення селянських республік. Періодизація подій 1917–1921 рр. на Миколаївщині складається з десяти етапів і двох періодів, власне «Революції» та «Повстанського руху». Причому роль повстанського фактора є визначальним для революційних подій.

Головні революційні події у краю відбувались в контексті державотворчих процесів в Україні. Чітко простежуються періоди Центральної Ради, гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР. Проте хронологічно ці періоди не збігаються із загальною періодизацією історії Української революції: період Центральної Ради на Миколаївщині розпочався пізніше, а період Директорії УНР закінчився значно раніше.

1918–1921 рр. характеризувалися чисельним і організованим спалахом повстансько-партизанського руху селян на Миколаївщині. Він проявив себе у таких напрямках: весна – зима 1918 р. – антигетьманський; весна – літо 1919 р. – антибільшовицький; осінь 1919 – зима 1920 рр. – антиденікінський; 1920–1921 рр. – антикомуністичний. Крім цих напрямів, діяли повстанські загони, побудовані за принципами «селянської вольниці», а також кримінальні формування.

Найвищим етапом розвитку повстанського руху на Миколаївщині було створення формувань державного типу: Врадіївської, Висунської та Баштанської республік. Причини їх виникнення сягають у період заснування цих сіл козаками-бунтарями. Поєднання волелюбних традицій зі специфікою повстанського руху призвело до створення цих державних формувань.

Врадіївська, Висунська і Баштанська республіки були формуваннями державного типу. Проте вони не мали ні економічних, ні територіальних засад, щоб стати окремими державами. Головне їх завдання – об'єднання селян на боротьбу з більшовицькою або денікінською владами.

Дослідження життєвого шляху учасників боротьби за незалежність України у складі військових формувань Центральної Ради, Директорії УНР, повстанських загонах відновлює історичну справедливість та правдиву історію українського визвольного руху ХХ ст. У нашому дослідженні ми зупинилися на долі двох відомих отаманів – Лихо-Бонарука та Ю. Тютюнника, а також певну увагу приділили діяльності Н. Махна та Н. Григор'єва в контексті подій на території Миколаївщини.

У цілому повстанський-партизанський рух селян Миколаївщини був єдиним. Тільки на різних етапах розвитку політичної ситуації селянство бачило своїм ворогом австро-німців з гетьманцями, більшовиків та білогвардійців. Селянська ідеологія негативно сприймала сильну владу, «німецько-австрійську», «червону» чи «білу», бо кожна з них, з точки зору селянства, мала вагомі недоліки.

Селянство Миколаївщини вписало славні сторінки в історію Української революції 1917–1921 рр. і довело, хто на своїй землі повинен бути справжнім господарем, патріотом рідного краю, хто готовий піти на будь-які жертви заради майбутнього. Полягти в боротьбі за волю Батьківщини чи за визволення й свободу свого народу вважається за найпочеснішу смерть. Імена цих полеглих борців і діячів повинні досліджуватися і прославлятися як приклади патріотизму для нащадків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Аршинов П. История махновского движения (1918–1921). Запорожье : Дикое поле, 1995. 248 с.
2. Биншток М. Николаевское подполье. *Летопись революции*. 1926. № 3–4. С. 10–20.
3. Боротьба за владу рад на Миколаївщині : збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни (1917–1920 рр.). Миколаїв : Політвидав, 1959. 187 с.
4. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Спр. 476; Спр. С-5880; Спр. 44224. Т. 1, 2, 6; Спр. 73862-ФП. Т. 6; 74760-ФП. Т. 6.
5. Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України. Ф. 11012. Т. 17, 18, 23, 42.
6. Гальчевський-Войнаровський Я. Проти червоних окупантів. У 2-х ч. Краків : Українське видавництво, 1941. Ч. 1. 205 с.
7. Гражданская война на Украине 1918–1920 : сб. док. и матер. в 3-х т., 4-х кн. К. : Наукова думка, 1967. Т. 2. Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине. Май 1919 г. – февраль 1920 г. 918 с.
8. Державний архів Миколаївської області. Ф. Р. 156. Оп. 1. Спр. 703; Ф. 206. Оп. 1. Спр. 304; Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1825; Оп. 3. Спр. 3; Ф. Р. 940. Оп. 2. Спр. 4; Спр. 210; Ф. Р. 1814. Оп. 1. Спр. 13; Ф. Р. 1817. Оп. 1. Спр. 1; Оп. 2. Спр. 203, Спр. 280; Спр. 281; Спр. 283; Спр. 284; Спр. 319; Спр. 498; Ф. Р. 2878. Оп. 1. Спр. 13; Ф. Р. 5859. Оп. 2. Спр. 6642; Спр. 6644; Спр. 6645; Спр. 6647; Спр. 6648.
9. Державний архів Одеської області. Ф. П. 2. Оп. 1. Спр. 208; Спр. 571; Спр. 613; Спр. 1198; Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 14; Спр. 118; Спр. 210.
10. Державний архів Херсонської області. Ф. Р. 436. Оп. 1. Спр. 219; Ф. Р. 1650. Оп. 1. Спр. 15; Ф. Р. 1925. Оп. 1. Спр. 262; Спр. 471; Ф. Р. 3264. Оп. 2. Спр. 3.
11. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919–6.V.1920). К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2001. 375 с.
12. Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Харків : Видання Народного Комісаріату УСРР, 1921. Т. 1. 660 с.

13. Известия Николаевского Совета Рабочих и Военных Депутатов. Николаев. 1917. 17 декабря.
14. Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд). Львів : 3 друкарні видавничої спілки «ДІЛО», 1921. Ч. 1–2. 112 с.
15. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК : у 2 т. К. : Політвидав України, 1976. Т. 1. 1007 с.
16. Миколаївщина у вирі революційних подій: березень 1917 р. – квітень 1918 р. : документи та матеріали / упоряд. Л. Л. Левченко. Миколаїв : Іліон, 2019. 744 с.
17. Миколаївщина у вирі революційних подій: травень 1918 р. – квітень 1919 р. : документи та матеріали / упоряд. Л. Л. Левченко, В. В. Щукін. Миколаїв : Іліон, 2020. 704 с.
18. Монкевич Б. Г. Зимовий похід й остання кампанія Чорних Запорозжів. Львів : Добра книжка, 1929. 162 с.
19. На защите революции (Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917–1922) : сборник документов и материалов / за ред. П. П. Бачинский, П. И. Павлюк. К. : Политиздат Украины, 1971. 391 с.
20. Николаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны (март 1918 г. – декабрь 1920 г.) : документы и материалы. Херсон : Кн.-газ. изд-во, 1962. 407 с.
21. Одесский листок. 1918. 13 ноября.
22. Одеський комуніст. 1919. 19 серпня.
23. Одеський комуніст. 1919. 28 червня.
24. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920) : документально-художнє видання. К. : Темпора, 2007. 608 с.
25. Отчет Одесской Губернской Чрезвычайной комиссии к IV Губернскому Съезду Советов. Одесса : Издание Одесской Губчека, 1921. 65 с.
26. Падалка М. Виступ полуботківців 4–6 липня 1917 р. в м. Києві на фоні політичної ситуації того часу. *До зброї*. Тарнів. 1921. Зб. 1. С. 58–74.
27. Пролетарское знамя. 1918. 22 января.
28. Путь социал-демократа (Николаев). 1919. 5 марта.
29. Раковский Х. Г. Борьба с атаманищиной. *Коммунист. Орган Центрального комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины*. 1920. № 2. 10 июня. С. 8–9.
30. Рейд у вічність : зб. док. / за ред. Р. Ковалю. К. : Видавництво «Діокор», 2001. 31 с.
31. Родной край. 1919. 30 октября.

32. Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве. *Летопись революции*. 1924. № 4. С. 5–43.
33. Трудовая газета. 1918. 12 декабря.
34. Трудовая газета. 1919. 7 января.
35. Трудовая газета. 1919. 9 января.
36. Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919–1920 рр. Нью-Йорк : Видавництво Чарторийських, 1966. 99 с.
37. Українська газета. 1918. 19 січня.
38. Фест В. Николаев: последний форпост немецких войск на Черном море. Николаев : ПГО «Центр виробничої практики інвалідів АТО "ЛІТОПИС"», 2016. 192 с.
39. Херсонское утро. 1919. 12 ноября.
40. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 6; Ф. 2. Оп. 1. Спр. 382; Ф. 1076. Оп. 3. Спр. 11; Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 4; Ф. 3204. Оп. 1. Спр. 11; Спр. 17; Спр. 79; Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 571; Ф. 4805. Оп. 1. Спр. 72.
41. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 62; Ф. 1. Оп. 20. Спр. 195; Спр. 448; Спр. 642; Спр. 644; Спр. 1698; Ф. 5. Оп. 5-1. Спр. 240; Ф. 57. Оп. 2. Спр. 342.

Література

42. Бабій В. М. Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917–1920 рр. К. : АН УРСР, 1956. 268 с.
43. Білоконь І. В., Котляр Ю. В. Ю. Тютюнник в українському повстанському русі та Миколаївщина. *Реабілітовані історією. Миколаївська область*. Київ – Миколаїв : Світогляд, 2010. Кн. 5. С. 7–32.
44. Боган С. М. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920–1923 рр. *Записки історичного факультету*. Одеса, 1999. Вип. 8. С. 159–165.
45. Божко О. Генерал-хорунжий Армії УНР. Невідома автобіографія Ю. Тютюнника. *З архівів ВУЧК-ГПК-НКВД-КГБ*. 1998. № 1–2. С. 24–56.
46. Бойко О. Д. Директорія у боротьбі за владу: хід протигетьманського повстання, фактори перемоги. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* 2009. Вип. 4. С. 209–236.
47. Василенко В. Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р. (за документами ГДА Служби безпеки України). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2008. № 1/2. С. 138–196.
48. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. К. : Головна редакція УРЕ, 1987. 631 с.

49. Величенко С. Що нового чути про революції? Регіональна історіографія революцій 1917–1921 років в Україні. *Україна модерна*. 2006. Вип. 10. С. 189–205.
50. Верстюк В. Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы. *Украина в 1917–1921 гг. Некоторые проблемы истории. Сборник научных трудов*. К. : Наукова думка, 1991. С. 102–173.
51. Верстюк В. Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). К. : Наукова думка, 1992. 368 с.
52. Верстюк В. Ф. Перший союз Н. Махно з радянською владою. *Минуле України: відновлені сторінки*. К. : Наукова думка, 1991. С. 61–96.
53. Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років / під заг. ред. В. Лободаєва. Х. : Клуб сімейного дозвілля, 2017. 400 с.
54. Волковинський В. М. Батько Махно. К. : Перліт продакшн, ЛТД, 1992. 256 с.
55. Вольф Э. Крестьянские восстания. *Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире*. М. : Прогресс-Академия, 1992. С. 294–304.
56. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922) / Л. Н. Маймескулов, А. И. Рогожин, В. В. Сташис. Х. : Основа, 1990. 345 с.
57. Гай-Нижник П. П. Національно-визвольна боротьба і українське державотворення 1917–1922 рр. (до питання періодизації політичної історії України початку ХХ ст. *Гілея: науковий вісник* : зб. наук. пр. 2015. Вип. 92. С. 18–23.
58. Ганжа О. «При применении расстрелов бить на психику нетопливным приготовлением к жеребьевке». *Віче*. 1994. № 1. С. 120–127.
59. Ганжа О. І. Опір становленню тоталітарного режиму в УСРР. *Серія «Історичні зошити»*. К. : Інститут історії України НАН України, 1996. 42 с.
60. Голинков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР (1917–1925 гг.). В 2-х кн. М. : Политиздат, 1986. Кн. 2. 397 с.
61. Голубко В. Армія УНР 1917–1918 рр. Утворення та боротьба за державу. Львів : Кальварія, 1997. 288 с.
62. Горак В. Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 – серпень 1919 рр.). Фастів : Поліфаст, 1998. 224 с.
63. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933. М. : РОССПЭН, 2001. 96 с.
64. Грицак Я. Українська революція, 1914–1923 рр.: нові інтерпретації. *Матеріали засідань. Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні*. Львів, 1999. Вип. 2. С. 117–137.

65. Гриценко М. З історії боротьби з інтервентами озброєних сил революції на Херсонщині (1919–1920 рр.). Херсон : Істпарт, 1933. 41 с.
66. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 тт., 12 кн. К. : Наукова думка, 1994. Т. 1. До початку XI віка. 736 с.
67. Деникинское подполье в Николаеве (Введение). *Летопись революции*. 1926. № 3–4. С. 7–9.
68. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. : у 2-х т. : Документально-наукове видання. К. : Темпора, 2002. Т. II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. 431 с.
69. Ейдеман Р., Какурін Н. Громадянська війна на Україні. Х. : Державне видавництво України, 1928. 71 с.
70. Завальнюк К. Отаман Чорна Хмара (Цісар). URL: https://web.archive.org/web/20160324232233/http://unknownwar.info/-_489/. (дата звернення: 19.07.21).
71. Завальнюк К. В. Лицарі волі: Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-і роки XX ст.). Вінниця : Логос, 2000. 268 с.
72. Залевський А. Д. Розгром куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні (1921–1922 рр.). *Український історичний журнал*. 1959. № 4. С. 90–98.
73. Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. К. : ЗАТ «Ніглава», 1997. 188 с.
74. Захарченко П. Селянський рух в Україні у контексті антигетьманського повстання (осінь 1918 р.). К. : ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1997. 46 с.
75. Зашкільняк Л. О. Періодизація в історії. *Енциклопедія історії України*. К. : Вид-во «Наукова думка», 2011. Т. 8. С. 152–153.
76. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область / відп. ред. В. С. Васильєв. К. : УРЕ АН УРСР, 1971. 772 с.
77. Кин Д. Повстанческое движение против деникинщины на Украине. *Летопись революции*. 1926. № 3–4. С. 70–90.
78. Коваль Р. Отаман святих і страшних. К. : Просвіта, 2000. 286 с.
79. Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії. К. : Правда Ярославичів, 1998. 615 с.
80. Ковальчук М. Без переможців: Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. – лютий 1920 р.). К. : Стилос, 2012. 352 с.
81. Ковальчук М. Катеринка на Кодимі. Історичні розповіді про виникнення та розвиток села. Катеринка : ВЦ «Маторін», 2006. 190 с.
82. Корновенко С. В. Селянська революція в Україні початку XX ст.: хронологія і внутрішня періодизація. *Український селянин*. 2017. Вип. 17. С. 48–56.

83. Корновенко С. В. Селянські республіки початку ХХ століття як вияв селянської революційності в Україні. *Український селянин*. 2017. Вип. 18. С. 25–36.

84. Корновенко С. В. Суб'єктний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917–1921 рр. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 83–94.

85. Корольов Г. О. Баштанська республіка: селянська модель влади. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 р.* 2008. Вип. 3. С. 172–176.

86. Котляр Ю., Левченко Л. Регіональний зріз Української революції 1917–1921 рр.: Миколаївщина. *Український історичний журнал*. К. : Ін-т історії України НАН України, 2019. № 5. С. 122–146.

87. Котляр Ю. В. Висунська і Баштанська республіки (до 90-ї річниці проголошення). Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. Історична бібліотека ЧДУ. Кн. 3. 92 с.

88. Котляр Ю. В. Врадіївська Хліборобська республіка. *Чорноморський літопис: Науковий журнал*. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. Вип. 5. С. 50–53.

89. Котляр Ю. В. Миколаївщина: періодизація подій Української революції 1917–1921 рр. *Наукові праці. Серія: Історія* : наук.-метод. журнал. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2019. Т. 321. Вип. 309. С. 50–53.

90. Котляр Ю. В. Отамани Лихо в боротьбі за свободу України. *Реабілітовані історією. Миколаївська область*. Кн. 6. Київ – Миколаїв : Світогляд, 2013. С. 7–30.

91. Котляр Ю. В. Отамани Лихо в історії українського повстанства. *Чорноморський літопис: Науковий журнал*. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. Вип. 3. С. 22–26.

92. Котляр Ю. В. Південноукраїнське повстанство у творчості Юрія Яновського. *Наукові праці. Серія: Історія* : наук.-метод. журнал. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2016. Т. 274. Вип. 262. С. 12–16.

93. Котляр Ю. В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917–1925). Миколаїв – Одеса : ТОВ ВіД, 2003. 196 с.

94. Котляр Ю. В. Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1931). Київ – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. Історична бібліотека МДГУ. Кн. 1. 156 с.

95. Котляр Ю. В. Селянські республіки Наддніпрянської України. *Історичний архів. Наукові студії* : зб. наук. пр. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. Вип. 18. С. 64–69.

96. Котляр Ю. В. Херсонська дивізія УНР (грудень 1918 – лютий 1919 рр.). *Історичний архів. Наукові студії* : зб. наук. пр. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2019. Випуск 20. С. 35–42.

97. Котляр Ю. В. Ю. Тютюнник у матеріалах Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України. *Історичний архів. Наукові студії* : зб. наук. пр. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. Вип. 7. С. 103–106.

98. Левченко Л. Л. Миколаїв за доби Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918). *Наукові праці. Серія: Історія* : наук.-метод. журнал. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. Т. 292. Вип. 280. С. 88–107.

99. Левченко Л. Л. Миколаївська Рада об'єднаних українських організацій в 1917–1919 роках. *Наукові праці. Серія: Історія* : наук.-метод. журнал. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2019. Т. 309. Вип. 321. С. 56–73.

100. Лисенко А. На чолі повстанських мас: отаман Никифор Григор'єв. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1999. № 1/2. С. 61–86.

101. Литвин С. Симон Петлюра у 1917–1926 роках: Історіографія та джерела. К. : «Аквілон-Прес», 2000. 464 с.

102. Максименко Я. Из истории партизанской борьбы в Донбассе и Екатеринославщине в 1918–1919 годах. *Летопись революции*. 1925. № 4. С. 155–164.

103. Маноха І. П. Методи психології. *Основи психології* / за ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. К. : Либідь, 1999. С. 46–93.

104. Мешков Д., Архірейський Д. Сини ображених батьків. *Константи*. 1999. № 2. С. 52–62.

105. Миколаївщина: нариси історії революції 1917–1921 років / Л. Л. Левченко (кер. авт. кол.). Миколаїв : Іліон, 2017. 280 с.

106. Митрофаненко Ю. С. Феномен «множинної суверенності» революційної доби 1917–1920 рр. у контексті процесів національного державотворення. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2014. Вип. 12. С. 113–123.

107. Михайлюк О. В. Селянське повстанство і «соціальний бандитизм» (1917 – початок 1920-х рр.). *Гілея: науковий вісник*: зб. наук. пр. К. : ВІР УАН, 2011. Вип. 44. С. 89–101.

108. Мушинський П. Трифон Маркович Гуляницький. Одеса : Маяк, 1970. 84 с.

109. Національно-визвольний повстанський рух в Україні наприкінці 1920–1921 рр. Анотований покажчик. Справа «Петлюрівські отамани» / упоряд.: В. М. Василенко, В. М. Даниленко. К. : Інститут історії України НАН України», 2011. 224 с.

110. Наша біографія. *Народна трибуна*. 1987. 3 січня.
111. Очерки истории Николаевской областной партийной организации. Одесса : Маяк, 1980. 327 с.
112. Павлюк О. М. Біографістика в контексті історіографічних та методологічних досліджень. *Історична панорама* : зб. наук. статей. Чернівці : Рута, 2004. С. 99–109.
113. Paliy M. The anarchism of Nestor Makhno 1918–1921: An aspect of Ukrainian Revolution. Seattle; London, 1976. 187 p.
114. Пархоменко В. А. Військові формування Центральної Ради та Гетьманату у Миколаєві (1917–1918 рр.). *Воєнна історія*. 2004. № 1–3. С. 18–27.
115. Пархоменко В. А. Отаман М. О. Григор'єв на Миколаївщині у 1918–1919 роках. *Краєзнавчий альманах*. 2001. Вип. 1. С. 33–34.
116. Пархоменко В. А. Українські національні формування на Миколаївщині у 1917–1918 рр. *Наукові праці. Нац. ун-т «Києво-Могилянська Академія. Миколаївська філія»*. Т. 1. Миколаїв, 1998. С. 44–48.
117. Пиріг Р. Я. Українська революція 1917–1921 років: сучасний історіографічний образ та дослідницький потенціал. Стенограма наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 22 листопада 2017 року. *Вісник НАН України*. 2018. № 1. С. 46–47.
118. Психологія особистості : словник-довідник / за ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. К. : Рута, 2001. 320 с.
119. Раппеорт Г. Висунська народна республіка. *Всесвіт*. 1927. № 45. С. 12–14.
120. Репина Л. Историческая биография и интеллектуальная история. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. К. : Інститут історії України НАН України, 2009. Вип. 4. С. 437–464.
121. Рубач М. К истории гражданской войны на Украине. *Летопись революции*. 1924. № 3. С. 175–188.
122. Савченко В. А. Махно. Харків : Фоліо, 2005. 416 с.
123. Скирда А. Казаки свободы: Нестор Махно, казак анархии и гражданская война в России 1917–1921. *Иностранная интервенция против страны советов (зарубежная историография)*. М. : ИНИОН, 1989. С. 125–132.
124. Смолій Валерій Андрійович – академік НАН України, директор Інституту історії України НАН України. *Вісник НАН України*. 2018. № 1. С. 53–54.
125. Соловей Д. Голгота України. Ч. 1. Московсько-большевицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною. Дрогобич : Відродження, 1993. 288 с.

126. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР : у 7 т. Торонто, 1968. Т. 2. 249 с.
127. Стефанів З. Українські Збройні сили в 1917–1921 рр.: Воєнно-історичний нарис. Коломия : Вид-во «Наша слава», 1935. Ч. 1. 121 с.
128. Супруненко М. І. Боротьба трудящих України проти денікінщини. К. : Наукова думка, 1979. 287 с.
129. Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной интервенции. М. : Наука, 1966. 455 с.
130. Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. К. : Тиражувальний центр УРП, 1995. Ч. 1. Біографічно-довідкова. 258 с.
131. Турченко Г. Ф. Південна Україна в період Директорії Української Народної Республіки. *Наукові праці історичного факультету ЗДУ*. Вип. XIX. Запоріжжя : Просвіта, 2005. С. 174–188.
132. Українська революція 1917–21. URL: <https://old.uinp.gov.ua/page/ukrainska-revolutsiya-1917-21>. (дата звернення: 22.07.2021).
133. Файзулін Я. Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет 1921 року: з історії агентурно-оперативної розробки органів ВУЧК. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* 2012. Вип. 8. С. 176–199.
134. Файзулін Я. Організація підпільної повстанської мережі в Україні в 1921 році та Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* 2012. Вип. 7. С. 273–315.
135. Шатайло О. Л. Генерал Юрко Тютюнник. Львів : Світ, 2000. 144 с.
136. Шкварець В. П. Українська національно-демократична революція і боротьба за незалежність на Миколаївщині 1917–1921 рр. : навч. посіб. Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. 120 с.
137. Шкварець В. П. Селянські повстансько-партизанські політичні утворення (формування) державного типу в Миколаївському краї. *Краєзнавчий альманах. Історія. Археологія. Наука*. Миколаїв : ОІППО, 2011. С. 81–91.
138. Янчук О. Останній гайдамака Одещини. Одеса : Бібліотека ім. Івана та Юрія Лип, 2001. 56 с.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

Юрій КОТЛЯР

СЕЛЯНСЬКЕ ПОВСТАНСТВО НА МИКОЛАЇВЩИНІ (1918–1921 рр.)

Монографія

Редактор *А. Бурмус*. Технічний редактор *О. Петроченко*.
Комп'ютерна верстка, дизайн обкладинки *Н. Кардаш*.
Друк *С. Волинець*. Фальцювально-палітурні роботи *О. Мішалкіна*.

Підп. до друку 05.10.2021.
Формат 60х84¹/₁₆. Папір офсет.
Гарнітура «Times New Roman». Друк ризограф.
Ум. друк. арк. 7,21. Обл.-вид. арк. 6,06.
Тираж 300 пр. Зам. № 6396.

Видавець і виготовлювач: ЧНУ ім. Петра Могили.
54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.
Тел.: 8 (0512) 50–03–32, 8 (0512) 76–55–81, e-mail: rector@chmnu.edu.ua.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6124 від 05.04.2018.